

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ATATÜRK'ÜN YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE MANEVİ DÜNYASI
(1881-1924)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Halit GÜRLER

Tez Danışman
Yard. Doç. Dr. FATMA ÜNYAY AÇIKGÖZ

Ağustos – 2015
KIRIKKALE

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ATATÜRK'ÜN YETİŞTİĞİ ÇEVRE VE MANEVİ DÜNYASI
(1881-1924)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Halit GÜRLER

Tez Danışman
Yard. Doç. Dr. FATMA ÜNYAY AÇIKGÖZ

Ağustos – 2015
KIRIKKALE

Kişisel Kabul Sayfası

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum Atatürk'ün Yetiştığı Çevre ve Manevi Dünyası adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

Tarih: 27 .04.2015

Adı Soyadı: Halit GÜRLER

İmza:

Ön Söz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk çok yönlü bir liderdir. O, hem bir asker hem bir devlet adamı hem de bir düşünce adamıdır. Her zaman söylendiği gibi Atatürk sadece bir aksiyoner (eylem adamı) değil, aynı zamanda çok iyi bir teorisyendir. Atatürk'ün teorisyenliğini besleyen kaynak zengin düşünce dünyasıdır. Ancak nedense Atatürk'ün bu göz kamaştırıcı düşünce dünyası hep ihmal edilmiştir.

Atatürk'ün düşünce dünyası Osmanlı Devleti'nde yaşanan modernizm hareketlerinin de bir sonucudur. Türkiye'nin modernleşme (çağdaşlaşma) tarihi 18. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Osmanlı tarihi gözden geçirildiğinde Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılın “modernizm” tartışmalarıyla geçtiği ve bu dönemde Osmanlı Devleti'nde hemen her alanda bir değişim sürecinin yaşandığı görülmektedir.

Önceleri bazı yenilikçi Osmanlı padişahları sonraları da bazı Osmanlı aydınlarının yönlendirdiği “Osmanlı modernleşmesi”nin karşılaştığı sorunların başında “din” olgusu gelmektedir. Hemen her dönemde Osmanlı reformistlerini en çok düşündüren yapılacak yeniliklere karşı “din eksenli” bir karşı hareketin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği endişesiydi. Bu kadim endişe, özellikle 19. Yüzyılda eğitimden hukuka, ekonomiden siyasete, toplumsal ilişkilerden kadın haklarına kadar çok geniş bir yelpazede yenilik yapılması gerektiğini düşünen ve bu doğrultuda somut projeler geliştiren pek çok Osmanlı aydınını ve devlet adamını kararsızlığa itmiştir. Batı'dan çok yoğun bir biçimde etkilenen Osmanlı modernleşmeci eliti için Türk modernleşmesinin önündeki en büyük engel “din” olarak görülmeye başlanmıştı. Pek çok Osmanlı aydınına göre din olgusu toplum üzerindeki etkisini korumaya devam ettiği sürece Türkiye'de modernleşmenin başarıya ulaşması imkânsızdı. Türkiye'nin modernleşmesi (çağdaşlaşması) “modernizm” ile “din” arasındaki çok ince bir çizgiye bağlıydı.

Türk modernleşme tarihi boyunca Müslüman Türklerin toplumsal, siyasal ve kültürel özellikler bakımından Batı'ya en fazla yakınlaştıkları dönem 1923'te Cumhuriyet'le birlikte başlamıştır. Bu yakınlaşmanın mimarı Mustafa Kemal

Atatürk'tür. Atatürk, 20.yüzyılın başlarında, bir İmparatorluktan, daha önce benzerine rastlanmadık biçimde “çağdaş” ve “laik” bir “ulus devlet” oluşturmayı başarmıştır. Kuşkusuz ki Atatürk'ün en büyük başarısı kendinden önceki Osmanlı reformistlerinin bir türlü tam anlamıyla düşünceden uygulamaya geçiremedikleri ulusal ve laik “modernleşme” projesini çok kritik bir dönemde ve çok büyük bu ustalıkla uygulamaya geçirmesidir.

Atatürk devrimleri, tıpkı Batılı örnekleri gibi ilerlemeye ve değişime açık çağdaş ve dinamik bir devlet ve toplum yaratmayı amaçlamıştır. Atatürk devriminin üç önemli özelliği vardır: Bunlardan birincisi, emperyalist Batı'ya karşı verilen bir ulusal bağımsızlık savaşı, ikincisi: Batı'dan alınan çağdaş değerler ve kurumlar, üçüncüsü de İslam'la birlikte (İslam kimliğini koruyarak) modernleşmedir. İşte Atatürk devriminin bu üç özelliği klasik devrim teorilerini de alt üst etmiştir. Batı'ya karşı verilen ulusal bağımsızlık savaşından sonra Batı'dan yararlanmak ve Hristiyan Batı'yla özdeşleşmiş “çağdaş değerleri” bir İslam toplumuna yerleştirmek’ “klasik devrimci ezberini” yerle bir etmiştir. Dolayısıyla Atatürk'ü ve Atatürk devrimini doğru anlamak için klasik devrim ve devrimci tanımlamalarının dışına çıkmak gerekmektedir. Ancak üzümlere ifade etmek gerekir ki, ülkemizde bugüne kadar bu gerçeği çok az insan görebilmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı; Atatürk'ün doğumundan 1924 yılına kadar yetiştiği çevre, manevi dünyası ve “din” konusundaki düşünce ve uygulamalarını genel hatlarıyla ortaya koymaktır.

Bu amaçla çalışma üç ana bölümde gerçekleştirilmiştir. İlk bölümde; Atatürk'ün gençlik yılları ve yetiştiği çevre ele alınarak, bu dönemin Atatürk'ün din alanında düşünce yapısına etkisi sorgulanmıştır. İkinci bölümde; Atatürk'ün bir asker ve devlet adamı olarak görev aldığı savaş yıllarının Atatürk'ün din alanında düşünce ve uygulamalarına etkisi değerlendirilmiştir. Son bölümde; Atatürk'ün bir devlet kurucusu olarak din alanında düşünce ve uygulamaları ortaya konulmuştur.

Çalışmamızın bilime katkı sağlaması temennisiyle başta tez danışmanım Yard. Doç. Dr. Fatma ÜNYAY AÇIKGÖZ'e çalışmama yön verdiği, çalışmanın her aşamasında beni desteklediği için teşekkür ederim. Ayrıca Tarih Bölüm Başkanı Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK'e de Yüksek Lisansa başladığım zamandan bu zamana

kadar vermiş olduğu destekten ve yönlendirmelerinden dolayı teşekkür ederim.
Çalışmam boyunca bana her zaman destek olan eşime ve aileme de teşekkür ederim.

Halit GÜRLER

Kırıkkale 2015

ÖZET

Gürler, Halit, ‘‘Atatürk'ün Yetiştigi Çevre ve Manevi Dünyası (1881-1924)’’, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2015.

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün din alanındaki düşüncelerinin ve uygulamalarının oluşumunu ve bunların Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki etkilerini incelemiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün doğduğu ve büyüdüğü çevre, eğitim hayatı, okuduğu yazar ve yayınlar, askeri görevleri ve görev yerlerinin durumu ile Atatürk'ün din ile ilgili düşüncelerinin gelişiminin yanı sıra onun din alanındaki uygulamalarını anlamak adına; Milli Mücadele yıllarında yaşanan gelişmeler ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından 1924 yılında halifeliğin kaldırılmasına kadar yaşanan süreç de bu çalışmada ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler : Atatürk, Din, Atatürk ve Din, Cumhuriyet, Laiklik, Modernleşme, Milli Mücadele, Halife, Saltanat, İslamiyet, Tanzimat

ABSTRACT

Gürler, Halit, "The neighbourhood where Atatürk grew up and his spiritual world (1881-1924)", Master's Thesis, Kırıkkale, 2015.

This study clarifies religious reflections and applications of Mustafa Kemal Atatürk, who is the founder of Turkish Republic, and how these concepts functioned on founding of Turkish Republic. In terms of understanding the religious applications of Atatürk, not only the environment in which Atatürk was born and grown but also his educational process, the writers and issues read by himself, his military duties and duty stations and, thinking process and development of Atatürk on religion are analyzed through this study. Besides, this study probes into the improvements witnessed during National Struggle and the process which includes the period from inauguration of Turkish Grand National Assembly to the date of abolition of the caliphate in 1924.

Keywords : Atatürk, Religion, Atatürk and Religion, Republic, Secularism, Modernization, National Struggle, Caliph, Caliphate, Sultanate, Islamism, Ottoman Reforms

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
Ank.	: Ankara
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
İst.	: İstanbul
Mat.	: Matbaası
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları
Vb.	: Ve Benzeri
v.d.	: ve diğerleri
Z.C.	: Zabıt Cerideleri

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
TÜRKÇE ÖZET SAYFASI.....	IV
İNGİLİZCE ÖZET (ABSTRACT) SAYFASI	V
SİMGELER VE KISALTMALAR	VI
İÇİNDEKİLER	VII

GİRİŞ	1
-------------	---

1. BÖLÜM

ATATÜRK'ÜN GENÇLİK YILLARI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE

I. ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE YAPISININ OLUŞUMUNDA ÇEVRESEL ETKENLER.....	5
A. Ailesi'nin Etkileri.....	5
B. Selanik'in Etkileri.....	9
II. ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE YAPISININ OLUŞUMUNDA EĞİTİM VE KÜLTÜREL ÇEVRE.....	11
A. Eğitim ve Kültürel Çevre.....	11
B. Okuduğu Kitaplar ve Etkilendiği Şahıslar	19
1. Okuduğu Kitaplar	19
2. Etkilendiği Şahıslar	21
a. Namık Kemal	21
b. Filibeli Ahmet Hilmi	22
c. Ziya Gökalp	23

d. Abdullah Cevdet	24
e. Jean Jacques Rousseau	25
f. Montesquie.....	25
g. Leone Caetani.....	26
h. Diğerleri	26
III. DİN ADAMLARIYLA İLK İLİŞKİLER.....	27

2. BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞ'I VE MİLLİ MÜCADELE YILLARI

I. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR.....	31
A. I. Dünya Savaşından Önce	31
B. II. Meşrutiyet'in İlanı	33
C. 31 Mart Vakası	34
D. Trablusgarp ve Balkan Savaşları	37
II. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA	41
III. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE	44
A. Amasya Genelgesi	48
B. Erzurum Kongresi	53
C. Sivas Kongresi	56
D. Amasya Görüşmeleri	58
E. Misak-ı Milli	62

3. BÖLÜM

TBMM'NİN AÇILIŞI VE DİNİ KURUMLARLA İLGİLİ UYGULAMALAR

I.	TBMM'NİN AÇILMASI	70
II.	SALTANATIN KALDIRILMASI	80
	A. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 30 Ekim ve 1 Kasım Görüşmeleri	81
	B. Saltanatın Kaldırılmasının Gazetelerdeki Yankıları	82
III.	CUMHURİYET'E DOĞRU	83
	A. Cumhuriyet'in İlanı	84
	B. Yeni Türk Devleti'nin Yönetim Biçimi 'Cumhuriyet' Oluyor.....	86
IV.	CUMHURİYET'İN İLANINDAN SONRA HİLAFET MESELESİ	88
V.	SALTANATIN KALDIRILMASINDAN SONRA HİLAFET MESELESİ	89
VI.	HALİFELİĞİN KALDIRILMASINA DOĞRU	91
	A. Halifeliğin Kaldırılması	92
	B. Halifeliğin Kaldırılmasından Sonra	94
	SONUÇ	97
	KAYNAKÇA	99

GİRİŞ

Türklerin İslâmiyet’i kabul etmeleri hem Türkler hem de İslâmiyet’in yayılması açısından önem arz etmektedir. Türkler Talas Savaşı ile birlikte İslâmiyet’i kitleler halinde kabul etmeye başlamışlardır. Bilinen ilk Türk-İslâm Devleti ise Karahanlılardır. Günümüze kadar sürecek olan Türk-İslâm kimliğinin oluşmasında Karahanlılar’ın din ve milliyet anlayışlarının etkili olduğunu söylemek mümkündür. İslâmiyet’in kabulü ile Türkler İslâmiyet’in yayılmasını bir dava olarak kabul etmişlerdir. Bu dönemde Gazneliler İslâmiyet’in Hindistan’da yayılması için çalışmaları bu amacın gerçekleştirilmesi yönünde bir çabadır. Türklerin İslâmiyet’i kabul etmelerinin ilk dönemlerinde din adına yaptıkları hizmetlerden bir tanesi de Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey’in Bağdat’a gelmesi olmuştur. Abbasi halifesi El Kasım Bi-Emrillah Şii Büveyhoğullarının baskısı karşısında Tuğrul Bey’i Bağdat’a davet etmiştir¹. Nitekim 1055 yılında Bağdat’a gelen Tuğrul Bey Bağdat ve çevresindeki karışıklıkları bastırdığı ve Abbasi halifesi üzerindeki baskıyı kaldırdığı için 24 Ocak 1058 tarihinde düzenlenen muhteşem bir törenle “şarkın ve garbın, yedi iklim ile bütün İslâm âleminin dünyevi hâkimiyet ve yönetimi, ibadullahın muhafaza ve sıyaneti” Tuğrul Bey’e devredilmiştir. Bu andan itibaren Müslümanların siyasi önderliği Türklere geçmiştir

Türklerin Anadolu’ya girmeleri Endülüs’e kadar devam eden Hıristiyanlık karşısında Arap temsilciliğinin Türklere geçmesine neden olmuştur. 1071 Malazgirt Savaşı’ndan sonra Avrupa’da Türk adı Müslüman’la eşdeğer görülmüştür.

Osmanlı Devleti’nin kurulmasına kadar yaşanan süreçte Anadolu’da yaşanan en önemli olaylar içerisinde Haçlı Seferleri’ni saymak mümkündür. Haçlı Seferleri’nin bilinen nedenlerinden biri de “Kudüs’ü kurtarma” sloganı ile Türkleri Anadolu’dan atmak ve bütün Yakın Doğu’yu ele geçirmek için başlatılan siyasi amaçlı Askerî bir hareket olmasıdır.² Bu dinî amaçla yapılan seferler sırasında Hıristiyanları en çok uğraştıran iki milletten biri Türklerdir. Dolayısıyla sıradan

¹Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarih*, Nobel Akademi Yay. 3.Basım Mart 2011, Ankara, s.30.

²Işın Demirkent, *Türkler Ansiklopedisi*, VI. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.651.

savaşlar dışında Türkler Hıristiyanlar için ciddi bir din (Hıristiyanlık) düşmanı toplum olarak; Türkler için de İslâmiyet her zamankinden daha çok savunulacak bir varlık nedeni olarak algılanmaya başlanmıştır. Kimliğin dinle tanımlandığı bu dönemde Türklerin Anadolu'ya hâkim olmaları da Türk ve İslâm kelimelerinin birlikte bir bütün olarak değerlendirilmelerinde etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu sırasında Avrupa ile ilişkiler dinî temellerden daha çok siyasi temellere dayanmıştır. Nitekim kuruluş döneminde Osmanlılar sık sık Bizans tekfurları ile işbirliği yapmışlardır. Ancak Osmanlıların Balkanlara geçişleri yine Avrupa'da din temelli bir düşmanlığı gündeme getirmiştir. Ayrıca Avrupa'da hissedilen Osmanlı baskısı bu kıtada Hıristiyan kimliğinin ön plana çıkmasında etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti ise din ve siyasetin iç içe olduğu ancak günümüzdeki anlamını karşılamasa da kısmi bir laiklikle yönetilmiştir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren örfi hukuk adı verilen kaynağını İslâm Dinî'nden değil de geleneksel Türk kültüründen alan kanunlara da adalet sisteminde yer vermiştir. Hatta Tanzimat'la birlikte batıyı taklide yönelik şekli reformlar da uygulanmaya başlanmıştır.³

Sosyal yaşamda Osmanlı Devleti farklı dinlerden olanların inanç hürriyetini muhafaza etmiştir. Günümüz modern bir hukuk devletinin niteliklerine sahip olan Osmanlı Devleti tüm bu niteliğine rağmen halifelik makamıyla ve fiiliyatta bütün dünya Müslümanlarının sorunlarıyla ilgilenen en büyük devlet olması nedeniyle var olduğu dönemde ve günümüzde bilinen en büyük İslâm devletidir.

Dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olan I.Dünya Savaşı Türk tarihi için de aynı şekilde bir dönüm noktası olmuştur. Bu savaş sonunda Osmanlı Devleti İtilaf Devletlerine yenilmiş, Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmiştir. Ancak bu Türk halkı için bir son değil yeni bir başlangıç olmuştur.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın uygulanmaya başlanması ile Anadolu'da İtilaf Devletleri'ne karşı ciddi bir tepki oluşmuş, Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri

³Mümtaz'er Türköne, *Osmanlı Ansiklopedisi Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rif'at Paşa*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.276.

üzerine bu tepki direnişe, ardından Milli Mücadele adı verilen bir savaşa dönüşmüştür.

Milli Mücadele sürecinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile Yeni Türk Devleti'nin de temelleri atılmış olacaktır. 29 Ekim 1923 yılında devletin yönetim şeklinin Cumhuriyet olduğunun açıklanması ile tam anlamıyla yeni bir dönem başlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk'ün bazı uygulamaları günümüzde halen tartışılmaktadır. Ancak bu uygulamalardan en çok tartışılanları din alanında ya da dinle ilgili gerçekleştirilen uygulamalardır.

Atatürk'ün Cumhuriyet'i ilan etmesi ile Türk tarihinde yönetim alanında ciddi bir değişim yaşanmıştır. Ancak bunun yanı sıra bu Cumhuriyet'in laik niteliğe sahip olması da başlı başına bir değişimdir.

Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kişi olması ve Cumhuriyet'in temellerinin onun düşünce sistemine göre atılmış olması, onun din alanında yaptığı uygulamaların önemini arttırmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan batılılaşma ve laiklik temelli yenilikler iç ve dış siyasette önemli etkilere sahip olmuştur. Başta Avrupa olmak üzere diğer devletlerde modern Türkiye algısı doğmuş, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkileri yine batılılaşma yönünde devam etmiştir. Ancak iç siyasette Cumhuriyet döneminin din uygulamaları ciddi sorunlar doğurmuştur. Hilafetin kaldırılması ile başlayan süreçte batılılaşma ve laikleşme yolunda yapılan uygulamalar; Milli Mücadele'ye dinî duygularla katılmış olan ve hala kendisini İslâm'ın temsilcisi olarak gören halkta ciddi tepkilere neden olmuştur. Ancak ilk yıllarda Cumhuriyet'in kurucularına yönelen tepkilerin tek nedeninin din uygulamaları olmadığını belirtmek gerekir. Çünkü o dönemde hem I.Dünya Savaşı'ndan hem de Milli Mücadeleden çıkmış olması halkın çok büyük ekonomik sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. Bu ekonomik sıkıntılar ile Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki dinî uygulamaların bir araya gelmesi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına ve daha sonra güdümlü muhalefet olarak bilinen Serbest Cumhuriyet Fırkasına dahi çok büyük teveccühler gösterilmesine neden olmuştur. Bahsettiğimiz sorunlar Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanmıştır. Biz çalışmamızda Mustafa Kemal'in doğumunda 1924 yılına kadar gerçekleştirdiği din ile ilgili uygulamalarını

inceleyerek Cumhuriyetin ilk yıllarındaki din ile ilgili uygulamaların nasıl bir zihin yapısıyla gerçekleştirildiğinin anlaşılmasına katkı sağlamayı amaç edindik.

Cumhuriyetin hiçbir uygulaması Atatürk'ün düşünce sisteminden bağımsız değildir. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti laik niteliğini Atatürk'e borçludur. Atatürk'ün laiklik anlayışının 1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile başladığını düşünmek mümkün değildir. Bu anlayışın dünyada laik devlet anlayışı ile benzer ve farklı yanları dikkate alındığında; Atatürk'ün doğumundan Halifeliğin kaldırılmasına kadar geçen sürecin iyi tahlil edilmesi gerektiği açıktır.

1. BÖLÜM

ATATÜRK'ÜN GENÇLİK YILLARI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE

İnsanların düşünce yapılarının oluşmasında kişilik özellikleri, bilgi birikimleri ve çevresel etkenler önemli rol oynar. Mustafa Kemal'in düşünce yapısının oluşmasında da çevresel etkenler, almış olduğu eğitim ve bu eğitime bağlı kültürel ortam oldukça etkili olmuştur. Bu nedenle, Atatürk'ün dinî düşünce ile ilgili uygulamalarını incelemeyen önce, onun nasıl bir çevrede doğup yetiştiğini bilmek gerekir.

I. ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE YAPISININ OLUŞUMUNDA ÇEVRESEL ETKENLER

A. Ailesi'nin Etkileri

Mustafa Kemal 1881 yılında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Annesi Zübeyde Hanım, babası Ali Rıza Efendi'dir. Baba tarafından dedesi Hafız Ahmet Efendi, anne tarafındandedesi Sofuzade Feyzullah Efendi'dir⁴. Her iki dedesinin de unvan ve lakapları Atatürk'ün ailesinin dinî hayatı ile ilgili önemli ipuçlarına sahiptir. Bilindiği gibi Hafız, İslâm Dinî'nin kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'i ezbere bilenlere verilen

⁴Ali Güler, *Atatürk Soy Ailesi ve Öğrenim Hayatı*, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 1999, s.9. (Ali Güler bu çalışmada Atatürk'ün doğum tarihinin Kara Harp Okulu Arşivi Künye Defteri'ne (No:21) göre Rumi 1296 Miladi 1881 olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Güler, Zübeyde Hanım'ın anlatımlarına dayanarak Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum tarihinin tam olarak 4 Ocak 1881 Salı günü olduğunu belirtmektedir. Güler, age, ss.66-68.

bir unvandır. Ayrıca “efendi” genellikle eğitimli kişiler için kullanılan bir tanımlamadır. Aynı şekilde Anne tarafından dedesi Feyzullah Efendi’nin kullandığı lakap olan Sofuzade de dinî bir geleneği işaret etmektedir. Ayrıca Mustafa Kemal’in amcası Mehmet ve oğlu Salih de din eğitimi veren bir okulda öğretmenlik yapmış, öğrencilerine hafızlık eğitimi vermişlerdir.⁵

Bu dindar aile görünümü içerisinde kendisine Mustafa adının verilmiş olması da önemli bir ayrıntıdır. Bilindiği gibi Mustafa adı İslâm dininin peygamberi Hz Muhammed’in isimlerinden biridir. Arınmış, temizlenmiş anlamına gelen Mustafa ismi, Türkler arasında Mehmet adı ile en çok kullanılan ve Hz Muhammed’i işaret eden isimlerdendir.⁶

Atatürk’ün ailesi içerisinde annesi Zübeyde Hanım’ın özel bir yeri vardır. O atalarının inançlarına bağlı bir kadındır. Beş vakit namaz kılan Zübeyde Hanım, hem kendi ailesinde, hem de kocasının ailesinde hacıların bulunması ile övünürdü. Hatta Mustafa’nın da onların yolundan gitmesi, hafız ya da hoca olmasını istediği için Kuran ilkelerine uygun bir eğitim görmesini istemiştir.⁷ Mustafa Kemal de annesinin dindarlığına saygı duymuş, ona hediye alacağı zamanlarda, seccade, tespih ya da başörtüsü gibi dinî nitelikli olan eşyaları tercih etmiştir. Örneğin, Şam’da kurmaylık stajını yaparken annesine hediye olarak Suriye yapımı dört tarafı gümüş sırmalarla işlemlenmiş bir başörtüsü almış ve arkadaşı Ali Fuat’la Selanik’te bulunan annesine göndermiştir.⁸

Zübeyde Hanım’ın dindar kişiliği ile ilgili ipuçlarına gördüğü bir rüya ile de ulaşmak mümkündür. Lord Kinross’a göre, Mustafa Kemal’in Askerî okula gitmesi söz konusu olduğunda Zübeyde Hanım rüyasında oğlunun bir “minarenin” üzerinde

⁵ Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye’nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010, s.46.

⁶ Ancak yakın zamanda özellikle soyadı kanunu ile ilgili tartışmalarda Atatürk’ün “Mustafa” adını sevmeyi iddiaları gündeme getirilmiştir. Bu konuda 16 Kasım 2011 tarihli Taraf Gazetesi’nde yayınlanan Neşe Düzel’in İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı Mehmet Alkan ile yaptığı röportajda Alkan: “*Cuma namazından sonra, dualarla açıldı Meclis. Zaten 1925’e dek Mustafa Kemal’in konuşmalarında hep İslâm yer alır. Çünkü din aynı zamanda iktidarı meşrulaştırmanın çok iyi bir aracıdır. Şu unutulmamalı, Mustafa Kemal çok iyi bir siyasetçi. Toplumun Osmanlı’dan beri dinî söyleme çok alışık olduğunu biliyor. Oysa o, Mustafa isminden de hoşlanmıyor.*” demiş, Düzel’in: “Neden hoşlanmıyor?” sorusuna ise Alkan; Peygamber’in ismi de Mustafa aynı zamanda” cevabını vermiştir. Ayrıca bu konuda (Bkz. Sefa Kaplan, *Mustafa İsmi Hiç Sevmedim*, Hürriyet Gazetesi, 3 Kasım 2002)

⁷ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu* (Çev:Necdet Sander), Altın Kitaplar, İstanbul, 2011, s.20.

⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, Tarih Belirtilmemiş, s.122.

altın tepsi içinde oturduğunu görmüş ve bu rüyada oğlunun Askerî okula gitmesine izin vermesi kendisine söylenmiştir.⁹

Mustafa Kemal'in doğum tarihinin evde bulunan iki Kuran-ı Kerimden birine kaydedildiği, Zübeyde Hanım tarafından dile getirilmiştir. Bu durumda ailede İslâm dininin kitabı olan Kuran-ı Kerim'in okunduğunu göstermektedir. Ali Fuat Cebesoy "Sınıf Arkadaşım Atatürk" adlı eserinde:

*'Atatürk'ün doğduğu ay ve gününe dair kesin bir bilgi yoktur sanırım. Bir gün anacığı Zübeyde Hanım'a sorduğum zaman: "Babası Ali Rıza Efendi, Paşamın doğumunu evimizdeki iki Kuran-ı Kerim'den birine kaydetmişti. Fakat kocam vefat ettiği zaman başucunda yalnız bir Kuran-ı Kerim vardı ve onda da hiçbir yazı yoktu. Belki de kayıtlı Kelam-ı Kadimi devam ettiği camideki hocalardan birine hediye etmiş olacak. 'Cevabını almıştım.'" diyerek anlatmaktadır.*¹⁰

Cebesoy'un anlatımından Zübeyde Hanım'ın Kuran-ı Kerim'den Kelam-ı Kadim şeklinde bahsetmesiyle onun Kuran'a saygısını görmek mümkün olduğu gibi Ali Rıza Efendi'nin de camiye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bütün bu tespitlere göre Mustafa Kemal'in ailesinin dindar bir aile olduğunu anlaşılmaktadır.

Ancak Mustafa Kemal'in ilk okula başlama sürecinde aile içerisinde yaşanan bir tartışma ailenin mevcut yapıya bakışlarındaki farklılığı göstermektedir.

"Aklımdan silinmez bir berraklıkta kalan bir olay okula gidişimdir. Annem ve babam bu konuda uzun münakaşalar yapmışlardı. Annem eski örf ve adetlere bağlılığını sürdürüyordu. Dinî ve yumuşak bir duygu tabiatının hâkim vasfı idi. En büyük dileği, hocaların, İslâm'ın eski ve acımasız geleneklerine göre eğitim yaptığı şu halk okullarından birine göndermekti.

Bunda ısrarlıydı, zira, zamanın âdetine göre okula gidildiği ilk gün debdebeli bir merasim yapılmalıydı. Özel bir kutsama merasimi, çocuğa o andan itibaren her şeyin üstünde, büyük "mü'minler" toplumuna ait olduğunu ve vazifelerine bağlılığını hatırlatmalı idi.

⁹ Kinross, *age*, s.24.

¹⁰ Cebesoy, *age*, s.12.

Babam Batı tarzı fikirlerin daha ziyade dine karşı olanlarına inanmış serbest düşünceli bir insandı. Onların bu tartışmaları, daha genç yaşlarımda bana onun gönülden isteğinin, benim, eğitimini Kur'an üzerine değil, bilim üzerine kurmuş olan laik bir okula gittiğimi görmek olduğunu öğretmişti. Babam münakaşayı (tartışmayı) uzatmamak için annemin arzularına uyar gibi yaptı. Bir gün, mutad merasimle Fatma Molla Kadın okuluna yerleştirilmesine razı olduğunu belirtti.

Okula gidişimin sabahı, annem bana beyaz bir elbise giydirdi ve başımın etrafına türban şeklinde bir sarık sardı. Elimde bir altın dal tutuyordum. Bütün öğrenciler tarafından takip edilen öğretmenimiz hoca, yeşillerle süslenmiş olan kapımızda belirdi. Bir dua okundu. Parmak uçlarımı göğüs ve alnıma koydum, ebeveynimin ve hocanın önünde eğildim, sonra ellerini öptüm.

Caminin yanındaki okula gitmek için, ben ve yeni arkadaşlarım, büyük neşe çığlıkları arasında şehrin dolambaçlı yollarını katettik. Bir duanın ezbere okunmasından sonra, hoca beni elimden tuttu ve içinde günbegün Kur'an ayetlerinin bana öğretildiği, tavanı bel vermiş çıplak bir salona götürdü.

Altı ay sonra babam beni gizlice Fatma Molla Kadın okulundan aldı ve Avrupa usulünde eğitim yapan eski Şemsi Efendi okuluna götürdü. Daha önce onun inançlarına göre hareket edildiğinden annem buna karşı çıkmadı. Ona göre daha önemli olan dinî merasimin yapılmış olması idi.¹¹

Mustafa Kemal'in anlatımı ile Ali Fuat Cebesoy'un anlatımında yer alan Ali Rıza Efendi'nin tutumları arasındaki farklılık, belki de Ali Rıza Efendi'nin dine bakışının biraz daha aydınlanmacı olduğu yönünde olabilir. Ayrıca Ali Rıza Efendi'nin alkolün etkisiyle şiddetlenen bağırsak iltihabı gibi bir hastalıktan 47 yaşında ölmesi¹² de, Onun din konusunda tutucu bir tavra sahip olmadığını göstermektedir. Annesi ve babasının İslâm dinine ve kurallarına olan algı farklılığı Mustafa Kemal' in de dine bakışı üzerinde etkili olmuştur. Onun daha sonraki yıllarda ortaya koyduğu uygulamalar ve düşünceleri daha çok babasının bakış açısı ile uyum göstermektedir.

¹¹ Willy Sperco, *Mustafa Kemal Atatürk*, (Çev: Zeki Çelikkol), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, ss.14-15.

¹² Mango, *age*, s.50.

B.Selanik'in Etkileri

Bir şehrin oluşmasında o şehri oluşturan toplumun genel özellikleri (kültür, inanç, ihtiyaç vb.) etkili olurken bireylerin bazı özellikleri üzerinde de yaşanan şehrin özelliklerinin etkili olduğu kesindir. Bireylerin zihinsel, duygusal ve bilişsel özellikleri üzerinde şehrin genel dokusunun etkisi söz konusudur. Bu noktada Mustafa Kemal'in zihin dünyasının oluşmasında doğduğu ve büyüdüğü şehir olan Selanik'in genel özelliklerinin etkili olduğu bilinmektedir.

Selanik şehri, 1423-1430 yılları arasında devam eden Osmanlı-Venedik savaşı sonunda, 29 Mart 1430 tarihinde Sultan II. Murad tarafından zapt edilmiştir¹³. Şehre Yenice-i Vardar'dan getirilen Türkler yerleştirilmiştir. Selanik şehri Türklerin, diğer fethedilen yerlerde olduğu gibi, faaliyetlerine uygun olarak cami, hamam ve diğer ihtiyaçlara yönelik binalarla yeniden yapılandırılmıştır. Bu dönemde nüfusu daha çok Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan Selanik'in nüfus yapısı 1492'den sonra İspanya, Portekiz, Almanya ve diğer bazı ülkelerden gelen Yahudilerle önemli oranda değişmiştir¹⁴. 1885'te yapılan bir tahrirde Selanik Vilayeti'nin genel nüfusunun 1 milyona yaklaştığı görülmektedir. Bu nüfusun 494,656'sı Müslüman, 243,991'i Rum, 222,316'sı Bulgar ve 37,174'u Yahudidir¹⁵. Buna göre Mustafa Kemal doğduğu dönemde yalnızca Müslümanlardan oluşan bir toplum içerisinde yetişmemiş, aynı zamanda diğer iki büyük semavi dinin mensuplarıyla da tanışmıştır. Bu durum yalnızca bir kültürü değil birden fazla kültürü tanımasını sağlamıştır.

Bir liman şehri olan Selanik'te ekonomik hayat her zaman canlı olmuştur. İstanbul ve Avrupa ile Balkanların bağlantı merkezinde bulunması, bu merkezin demiryolu hattı ile desteklenmesi Selanik'in Osmanlı ekonomisine de önemli katkılarda bulunmasını sağlamıştır¹⁶. Ekonomik hayatın canlı olması Selanik'te kültürel hayatın gelişmesinde etkili olmuştur.

¹³ Melek Delilbaşı, "Sultan II. Murat'ın Fetihten Sonra (29 Mart 1930) Selanik'te İzlediği Politika ve Bir Hamam Kitabesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV. Cilt, 14 Sayı, 25, 1981, s.361.

¹⁴ Nuri Yavuz, *Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı*, Gazi Akademik Bakış, Cilt I, Sayı 2, 2008, s.140.

¹⁵ Yavuz, *agm*, s.141.

¹⁶ Selahattin Bayram, *"Osmanlı Döneminde Selanik Limanı: 1869-1912"*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009, s.19.

Osmanlı Devleti'nde rejim üzerinde köklü değişiklikler yapmak amacıyla kurulan ve bu konuda en etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir merkezi de Selanik olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik Merkezi 24 Temmuz 1908'de II. Abdülhamid'e bir telgraf çekerek, Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymasını istemesi ile Türk aydınları için önemi artan Selanik, özellikle İttihat ve Terakki mensupları tarafından “Kabe-i Hürriyet, Mehd-i Hürriyet” olarak adlandırılmıştır¹⁷. Selanik'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup kişiler için önemini Falih Rıfkı Atay “İlk gençliğimizde üç Akdeniz şehrimizle öğünürdük. İzmir, Selanik ve Beyrut! Selanik hepsinden daha yakın Osmanlı idi. 1908 demokrasisinin kaynağı orası. İttihatçıların, ilk merkezi orası. Dilde son Türkçeleşme hareketinin doğum yeri orası. İttihatçılar, İstanbul'a gelirse bozulur muyuz diye düşünerek Selanik'te kalmışlardı¹⁸” diyerek açıklamıştır.

İttihatçıların mevcut düzene göre daha özgürlükçü tutum ve fikirleri Mustafa Kemal'in fikir dünyasında da etkisini göstermiştir.

¹⁷ Yavuz, *agm*, s.143.

¹⁸ Mehmet Özden, “Atatürk Döneminde Kemalist Metinler: A'raf da Bir Kemalizm” : Tekin Alp ve Kemalizm (1936), Bilig, Yaz / 2005, sayı 34, s.74.

II. ATATÜRK'ÜN DÜŞÜNCE YAPISININ OLUŞUMUNDA EĞİTİM VE KÜLTÜREL ÇEVRE

A. Eğitim ve Kültürel Çevre

“Eğitim, bir toplumdaki çocuk ve gençlerin daha kapsamlı bir anlatımla tüm kişilerin fizikî ve ruhî yeteneklerinin bir amaca yöneltilmiş olarak geliştirilmesidir.” Başka bir anlatımla, eğitim, toplumun ana ögesi olan insanın duygusal (hissi) ve istemli (iradî) hayatını, sosyal çevrenin saptayacağı plan ve beklentilere göre gerçekleştirme fonksiyonu veya işidir¹⁹. Buna göre Mustafa Kemal’in görmüş olduğu eğitim, ailesi ve içinde bulunduğu ortam kadar düşünce dünyasının gelişiminde rol oynamıştır. Aynı zamanda Mustafa Kemal’in anılarında: “Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey mektebe gitmek meselesine aittir²⁰” ifadesi Mustafa Kemal’in düşünce yapısının oluşumunda eğitimin çok etkili olduğunu göstermektedir.

Daha önce belirtildiği gibi Mustafa Kemal, annesinin istediği ile dinî motiflerle süslü bir törenle Mahalle Mektebi’ne başlamış, ancak kısa bir süre sonra babasının isteği ile Şemsi Efendi Okulu’na devam etmiştir. Mustafa Kemal’in de Mahalle Mektebi’ne gitmekten memnun olmadığı, bu okulda verilen eğitimi beğenmediği kurmay subay olarak Ali Fuat Cebesoy ile Selanik’e yaptıkları ziyarette bu okulun kapandığını görünce “İsabet olmuş²¹” demesinden anlaşılabilir. Mustafa Kemal’in, Şemsi Efendi Okulu’na başlaması Onun düşünce gelişiminde anne ve babasının gelenek-modernite çatışmasıyla birlikte Mustafa Kemal’in moderniteden yana olmasını sağlayan önemli bir etkidir. Şemsi Efendi ile ilgili Beyza Bilgin şu bilgileri vermektedir :

Şemsi Efendi özel bir mektebin öğretmeniydi. O, Rüşdiyeyi ve Darülmüallimini bitirdikten sonra 21 yaşında olduğu halde Selanik’te kendi mektebini açmıştı. Mektepte o gün için yeni olan uygulamalar şunlardı: Savtl usul, yani harfleri ve sesleri levhalara yazdırarak hecelerle öğretmek sıralar, kürsü,

¹⁹ Muzaffer Erendil, “Atatürk Çağdaş Eğitimden Yana” , *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 4, 1989, s.523.

²⁰ Sait Taş, “Atatürk’ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar”, *SDU International Technologic Sciences*, Vol. 2, No 2, June 2010, s. 73.

²¹ Cebesoy, *age*, s.13.

harita, karatahta, tebeşir kullanmak; tenefüs yaptırmak, cimmastik ve oyun, perşembe günleri öğleden sonra geziler. Bunlar o sırada gereksiz ve “gavur işi” olarak görüldüğünden mektep saldırıya uğramıştı. Öğrencilerin sıraların üzerinde oturup ayaklarını sallayarak Kur’an-ı Kerim okumaları saygısızlık ve günah sayılıyordu. Sınıfı basmışlar, sıraları, kürsüyü, tahtayı kırmışlardı. Öğretmen ancak kaçarak canını kurtarmıştı. Velilere de baskı yaparak çocukları okuldan uzaklaştırmışlardı. Şemsi Efendi bir süre evinde ders yapmış, fakat evi de aynı saldırıya uğramıştı. Bir ara sokakta da saldırıya uğrayan Şemsi Efendi yılmamış, öğrencilerini evlerinde ziyaret ederek faaliyetini sürdürmüştür. Bir süre sonra Selanik valisi Mithat Paşa, Şemsi Efendi ile ilgilenmiş onun okulunu yeniden açmasını sağlamıştır. 1909’da İstanbul’a giderek Temmuz Bayramı törenlerine, bir grup öğrencisi ile birlikte katılan Şemsi Efendi, padişah Sultan Reşat tarafından da iltifat görmüş, kendisine Maarif Madalyası verilmiştir. Selanik’te kendisine Şeyhülmuallimin denilmiştir. Küçük Mustafa mektebe başladığı sırada Şemsi Efendi bütün bu güçlükleri atlattığı, 14 yıllık tecrübeli bir öğretmendi²²’.

Andrew Mango ise Lucy Garnett’i referans göstererek Şemsi Efendi’nin, mensup olduğu topluluktaki kızları eğitmek için bu okulu açan bir dönrne* olduğunu belirten ifadeler kullanmaktadır²³.

Bu bilgiler dikkate alındığında Şemsi Efendi’nin mevcut olanla çatışmalı durumu kendisinin düşünce yapısında etkili olduğu için, O’nun düşünce yapısını öğrencilerine nakletmediğini düşünmek imkânsızdır. Şemsi Efendi’nin öğrencilerinin diğer okullardan mezun olan öğrencilere göre daha iyi yazı yazabilmeleri, okuyabilmeleri, kitap okuma alışkanlığını kazanmış olmaları, matematik problemlerini kolayca çözebilmeleri, coğrafya haritalarını istendiği şekilde kullanabilmeleri²⁴ de bu eğitimden geçmiş olan Mustafa Kemal’in gözünden kaçmış olamaz. Dolayısıyla (gelenek-modernite tartışmasına girmeden neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmek gerekirse) Mustafa Kemal’in ilerleyen dönemde yine

²² Beyza Bilgin, “Atatürk ve Din”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI. Cilt, 26, ss.267- 268.

* Mesih olduğu iddiası ile ortaya çıkan ve 1666 yılında yargılanan, Müslüman olduğunu söyleyerek ölümden kurtulan ve Aziz Mehmet adını alan Sebatay Sevi’nin yolundan gidenlere “Dönmeler”, “Avdetiler”, “Selanikliler” denilmiştir. (Bkz. Güler, *age*, s.84.)

²³ Mango, *age*, s.53. Ayrıca aynı iddianın Ilgaz Zorlu tarafından hiçbir belge gösterilmeden dile getirildiği de Ali Güler’in, “*Atatürk Soyü Ailesi ve Öğrenim Hayatı*”, adlı eserinin 85. Sayfasında dipnot olarak belirtilmektedir.

²⁴ Taş, *agm*, s.74.

gelenek-modernite ayrımında tavrını moderniteden yana koyması, doğal bir sonuçtur. İslâm Dinînin bilimden ve gelişmeden yana olan yanı geleneksel Müslüman toplumlarda avam düzeyinde pek dikkate alınmadığı, ya da pratik hayatta insanların buna çok ihtiyaç duymadığı göz önünde bulundurulursa, Şemsi Efendi'nin yenilikçi eğitiminin toplumsal hayatta karşılığının olmaması Mustafa Kemal'in din konusunda da toplumdan farklı düşüncelere sahip olmasına neden olmuştur.

Mustafa Kemal'in, Şemsi Efendi Okulu'ndan sonra devam ettiği ilk öğretim kurumu Selanik Mülkiye Rüştiyesi'dir. Mustafa Kemal kısa süre sonra Selanik Mülkiye Rüştiyesi'nden ayrılmıştır. Bu ayrılmanın nedeni olarak matematik hocası Kaymak Hafız olarak bilinen kişi ile arasında yaşanan sorun gösterilmiştir. Bu iddiaya göre, Mustafa Kemal okulda bir arkadaşıyla tartışmış, Kaymak Hafız isimli öğretmeni de Mustafa Kemal'i ciddi şekilde dövmüştür. Bu durum yakın zaman Atatürk ve din konulu tartışmalarda, bazı sinema eserlerinde Atatürk'ün din adamlarına bakışı üzerinde ve daha sonraki inkılaplarının şekillenmesinde etkili olduğu gibi iddialara neden olmuştur²⁵. Ancak bu olayın Atatürk'ün sadece bir öğretmeninden dayak yediği için dinle ilgili bütün uygulamalarının geri planında bu durumun olduğunu söylemek sağlıklı bir söylem değildir.

Ayrıca Mustafa Kemal'in Mülkiye Rüştiyesi'nden ayrılmasında asıl etkenin askerlik mesleğine duyduğu ilgi olduğu daha net bir bilgidir. Nitekim Mustafa Kemal bu konuda ailesinin okuması ile ilgili tartışmalarına değinerek;

“Onlar okusun mu okumasın mı diye tartıştıkları sıralarda da ben kararımı çoktan vermiş bulunuyordum Asker olacaktım Evimizin yakınında Kadri Bey adında bir binbaşı oturuyordu. Oğlu Ahmet Askerî Rüştiye'ye devam ediyor ve okul elbisesi giyiyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeye hevesleniyordum. Sonra

²⁵ Örneğin Can Dündar tarafından 2008 yılında hazırlanan “Mustafa” isimli belgesel filminde Kaymak Hafız'ın Mustafa Kemal'i dövmesi ile ilgili anlatım bu tartışmanın alevlenmesine neden olmuştur. Örneğin Mevlüt Tezel ve Sinan Doker imzalı Hürriyet Gazetesi'nde 29 Ekim 2008 tarihli “Mustafa Bugün Vizyon'da” başlıklı yazıda “Atatürk'ün din bezirgânlarına olan ilk tepkisi ise küçükken hocası Kaymak Hafız'dan dayak yiyince ortaya çıkıyor. Hemen okuldan ayrılan Atatürk, bu dayağı hiç unutmuyor. Dündar'a göre yıllar sonra Atatürk'ün medreseleri kapatması bir anlamda Kaymak Hafız'dan rövanşın alınması anlamına geliyor” denilmiştir. Bu konuda aksini savunanlar ise Kaymak Hafız'ın bir din adamı olmadığı sadece adının bu şekilde olduğu Kaymak Hafız'ın matematik öğretmeni olduğu üzerinden değerlendirmişlerdir. (Örnek için Bkz. Mustafa Armağan, “Atatürk'ü çocukken döven “Hafız Hoca kimdi?”, Zaman Gazetesi, 13 Aralık 2009). Bu konuyu Andrew Mango “Bu okul da (Mülkiye Rüştiyesi) başarı kazanmasını sağlayamadı. Bir gün, adı Kaymak Hafız olan ve bu adı pek hak etmeyen öğretmeni, bir sınıf arkadaşıyla) tartıştığı için Mustafa'yı dövdü” şeklinde anlatmaktadır. Mango, *age*, s.54.

sokaklarda subaylar görüyordum. Bu dereceye ulaşabilmek için gerekli yolun Askerî Rüştiye'ye girmek olduğunu da biliyordum.²⁶” demiştir.

Daha sonra ailesinden gizlice Askerî okulun sınavlarına girerek Selanik Askerî Rüştiyesi'ne kayıt olmuştur. Annesi bu duruma önce karşı çıkmışsa da, daha sonra razı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1864 yılında askerî idadilere öğrenci hazırlayan “Mahrec-i Mekâtib-i Askerîyeler” açılmıştır. Ancak bu okullar da 1875 yılında kapatılarak yerlerine Askerî Rüştiyeler açılmıştır²⁷. Mülki Rüştiyelere benzeyen öğretim programlarıyla bu rüştiyeler yine askerî idadilere öğrenci yetiştirme fonksiyonlarını devam ettirmişlerdir. Askerî Rüştiyeler, Mülkiye Rüştiyelerine göre Kur'an ve Arapça derslerine daha az yer verirken, yabancı dil eğitimine daha erken başlayarak Fransızca'yı ders olarak okutmaktadırlar²⁸.

Selanik Askerî Rüştiyesi Mustafa Kemal'in kişiliğinin ve düşünce yapısının oluşmasında önemli etkilere sahiptir. Özellikle Mustafa Kemal'in bu okulda tanıdığı öğretmenleri Yüzbaşı Mustafa Sabri Bey ve Yüzbaşı Nakiyüddin Bey'in etkisi söz konusudur. Yüzbaşı Mustafa Sabri O'nun diğer öğrencilerden farklı niteliklere sahip olduğunu görmüş ve Atatürk'ün Mustafa'ya olan ismine Kemal'i eklemiştir²⁹. Yüzbaşı Nakiyüddin Bey ise Mustafa Kemal'e: “*Sen bu Fransızcanın peşini bırakma*³⁰.” diyerek O'nu yabancı dil konusunda cesaretlendirmiştir. O ilerleyen dönemlerde bir çok Fransızca kaynağa ulaşarak düşünce dünyasını farklı kaynaklarla geliştirme imkânına kavuşmuştur.

Mustafa Kemal Selanik Askerî Rüştiyesi'ni 1896 yılında, 15 yaşında ve sınıf dördüncüsü olarak tamamlamıştır³¹.

Mustafa Kemal Askerî eğitimine İstanbul'da Kuleli Askerî İdadisi'nde devam etmek istemiştir. Ancak Selanik Askerî Rüştiyesi'nde tanıştıkları vatansever bir subay olan Hasan Bey onun bu düşüncesini öğrenince, öğrenimine Manastır'da

²⁶ Muzaffer Erendil, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1988, s.242.

²⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.915.

²⁸ Güler, *age*, s.97.

²⁹ Güler, *age*, s.98.

³⁰ Taş, *agm*, s.75.

³¹ Cebesoy, *age*, s.16.

devam etmesini tavsiye etmiştir. Hasan Bey'in bu tavsiyesine uyan Mustafa Kemal 13 Mart 1896 tarihinde Manastır Askerî İdadisi'nde lise öğrenimine başlamıştır. Manastır'da Mustafa Kemal bölgenin farklı rüştiyelerinden gelen gençlerle tanışmıştır³². Farklı insanlarla tanışmak Mustafa Kemal'in kendisini geliştirmesi konusunda etkili olmuştur. Bu öğrencilerden Ömer Naci'nin yeri ayrıdır. Edebiyata ilgili olan Ömer Naci, Mustafa Kemal'i de etkilemiştir. Özellikle Ömer Naci'nin, Mustafa Kemal'in dönemin vatan ve millet konulu şiirleriyle tanınan Namık Kemal ve Mehmet Emin Yurdakul gibi şair-yazarların eserleriyle tanışmasında rol oynadığı da bilinmektedir. Ancak Mustafa Kemal kitabet hocasının etkisi ile edebiyattan uzaklaşmıştır. Mustafa Kemal bu durumu Ali Fuat Cebesoy'a şöyle açıklamıştır:

“Eğer kompozisyon hocamız Alay Emimi Mehmet Asım Efendi imdadıma yetişmeseydi, ben de şair olup çıkacaktım. Çünkü hevesim vardı. Asım Efendi bir gün beni çağırdı. ‘Bak oğlum Mustafa, Şiiri filan bırak. Bu iş, senin iyi bir asker olmana engel olur. Diğer hocalarınla da konuştum onlar da benim gibi düşünüyorlar. Sen Naci'ye bakma, o hayalperest bir çocuk. İleride belki iyi bir şair ve hatip olabilir, fakat askerlik mesleğinde kesinlikle yükselemez. ‘Hocamın ne kadar haklı olduğunu hadiseler ispat etti Çok arzu ettiği halde Naci, erkanı harp zabiti olamadı³³” diyerek anlatmıştır.

Burada ilginç olan Asım Efendi'nin kendi alanına ilgi duyan bir öğrenciyi kendi alanına ilgi duymaktan men etmeye çalışmasıdır. Normal şartlarda öğretmenler başarılı öğrencilerin kendi derslerine daha çok ilgi göstermesini isterken Asım Efendi, Mustafa Kemal'in yeteneklerini fark edip olgun bir tavırla onu askerlik mesleğine yönlendirmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Manastır Askerî İdadisi üçüncü sınıfı bütün derslerden tam not alarak, yine kendisi gibi bütün derslerden tam not alan Ahmet Tevfik'le birinciliği paylaşmışlardır. Ömer Naci ise sınıfın onuncusu olmuştur³⁴.

Manastır Askerî İdadisi'nde Mustafa Kemal'i etkileyen bir diğer isim de Mehmet Tevfik Bey'dir.* Cumhuriyet döneminde milletvekilliği ve Türk Tarih

³² Güler, *age*, s.102.

³³ Cebesoy, *age*, s.17.

³⁴ Sadi Borak, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004, s.13. *Tarih öğretmeni (Manastır 1865- İstanbul 1945) 1883'te Topçu harbiyesini bitirdi, Manastır Askerî idadisi tarih öğretmenliğine tayin oldu. Burada Atatürk'e öğretmenlik yaptı. Diyarbakır milletvekili oldu (1935-1939). Türk Tarih Kurumu üyeliği yaptı. Soyadı kanunu ile BİLGE soyadını almıştır.

Kurumu üyeliği de yapmış olan Mehmet Tevfik Bey, Mustafa Kemal'in tarih öğretmenidir. Tarih sevgisi ve ilgisini büyük ölçüde Mehmet Tevfik Bey'e borçlu olan Mustafa Kemal "*Tevfik Bey 'e minnet borcum vardır. Bana yeni bir ufuk açtı'*" demiştir³⁵.

Mustafa Kemal, Manastır Askerî İdadisi'nde öğrenim görürken yaşanan ve Mustafa Kemal'i etkileyen en önemli olaylardan biri de 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'dır. 1896-1897 yıllarında yaşanan Girit İsyanı, Yunanlıların iştahını kabartmış ve Yunanistan Girit'i, Mega İdea doğrultusunda, topraklarına katmak istemiştir. Bu amaç ve Rumların baskısı nedeniyle Yunanistan adayı işgal etmiştir. Osmanlı Devleti savaşta başarılı olmuş ancak uzun vadede Yunanistan'ın karlı çıktığı bir antlaşma yapılmıştır³⁶. Yaşanan bu gelişmeler bölgeye çok yakın olan Manastır'da da çok etkili olmuştur. Lord Kinross bu durumu:

"Manastır tam bir seferberlik halindeydi, sokaklar adam almaz oldu. Erkekler davul sesleri arasında askere çağrılıyor, sokaklarda öğrenciler ellerinde bayraklarla yürüyüş yapıyorlardı. Yakın dağlardaki Türk çeteleri Rumlarla kıyasıya dövüşmekteydi. Bir gece Mustafa Kemal'le bir arkadaşı, gönüllü olarak askere gitmek amacıyla okuldan kaçtılar. Ne var ki, öğrenci oldukları anlaşılınca yaka paça okula geri gönderildiler³⁷" diyerek anlatmaktadır.

Görüldüğü üzere yaşanan gelişmeler Mustafa Kemal'de vatan sevgisi, millet sevgisi gibi duyguların gelişmesini sağlamış, idadi yıllarında dahi vatani koruma duygusuyla hareket etmesini sağlamıştır. Ancak Mustafa Kemal'de vatan ve millet sevgisinin gelişmesinde çok etkisinin olduğunu gördüğümüz Manastır Askerî İdadisi'nde doğrudan din ve dinî yaşamla ilgili düşünce yapısının gelişimine katkı sağlayan gelişmeler hakkında yeterli bilgi sahibi olamıyoruz. Elimizdeki kaynaklar daha çok onun tarih, edebiyat ve vatan sevgisi ile ilgili düşünce yapısının oluşumu üzerinde durmaktadırlar.

³⁵ Cebesoy, *age* s.18.

³⁶ Gülser Oğuz, "Osmanlı Gazetesinin (1897 - 1904) Girit İsyanlarına Bakışı", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, VII. Cilt, Sayı 2, 2006, ss. 92- 93.

³⁷ Kinross, *age*, s.26.

Manastır Askerî İdadisi'ni başarı ile tamamlayan Mustafa Kemal, 13 Mart 1889 tarihinde, 1283 apolet numarası³⁸ ile İstanbul Harp Okulu'na başlamıştır. Bu okulun Mustafa Kemal'in okuduğu 1899-1901 yılları arasında ders programında:

“Birinci sınıfta: Akaid-i Dinîye, Topografya, Hendese-i Resmiye, Hikmet-i Tabiye, Askerî Kimya, Askerî Kitabet, Talim Nazariyatı, Terbiye-yi Askerî, Lisan (Fransızca, Almanca, Rusça), Harita Tersimi, Talim Ameliyatı, Topografya Ameliyatı.

İkinci Sınıfta: Akaid-i Dinîye, Hizmet-i Seferiye, Dahiliye Kanûnnâme-i Hümayûnu, Fenn-i Mimari, Fenn-i Furûsiyyet Nazariyatı, Lisân-ı Fransevi, İlm-i Ahlak, Kılıç Talimi, İstikşafât-ı Askeriyye, Harita Tersîmi, Talim Ameliyatı, Ceza Kanûnnâme-yi Hümayûnu, Alman veya Rus Lisânı.

Üçüncü Sınıfta: Sınıf-ı Sâlise Tabiyesi, İstihkâmât-ı Hafife, Fenn-i Esliha, Hıfzı's-Sıhhâ-yi Askerî, Coğrafya-yı Askerî, Devlet-i aliye Ordu Teşkilatı, Talim Nazâriyatı, Malûmat ve Terbiye-yi Askerî, Lisân-ı Fransevî, İstikşafât-ı Askerîyye, İstihkâm Eşkâli, Talim Ameliyatı, Tabiye Tatbikâtı, Alman veya Rus Lisânı³⁹ dersleri yer almıştır. Görüldüğü üzere birinci ve ikinci sınıflarda meslek ve lisan derslerinin yanı sıra, dinî eğitime yönelik Akaid-i Dinîyye dersi de yer almaktadır. Ayrıca okulda beş vakit namaz kılmanın zorunlu olduğu da Mustafa Kemal'le bu okulda tanışan Ali Fuat Cebesoy'un hatıralarından anlaşılmaktadır⁴⁰.

Bu okulunda Mustafa Kemal'in düşünce yapısının gelişimine etkisi çok fazla olmuştur. Bu dönemde Mustafa Kemal daha çok genç bir adam olarak İstanbul'un sunduğu eğlenceleri de kaçırmıyordu. Mustafa Kemal'in İslâm dinî'nin yasakladığı içki (alkol) içmeye başlaması ile ilgili birçok kaynak İstanbul Harp Okulu dönemini

³⁸ Güler, *age*, s.113.

³⁹ Ahmet Yaramış, “Atatürk'ün Yetiştirdiği Mekteb-i Harbiye'nin Kuruluşu”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(3), 2006, s.191.

⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy anılarında “Aptessiz Namaz” olarak anlattığı bölümde beş vakit namazın cemaatle kılınması hakkında padişah iradesi bulunduğunu ancak okulda 7-8 musluk bulunduğu için herkesin cemaate yetişebilecek sürede abdest alamadığını, bu nedenle birçok öğrencinin abdestsiz namaz kılmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Araştırmamız açısından önemli bir bilgi olduğunu düşündüğümüz bu anıda Ali Fuat Cebesoy tepkisini “Bunun günahı elbette onların olamazdı” diyerek belirtmektedir. Bu noktada Mustafa Kemal'in tepkisi ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Ancak böyle bir uygulamayı Mustafa Kemal'in de doğru görmediğini tahmin etmek zor değildir. (Bkz. Cebesoy, *age*, s.26)

işaret etmektedir⁴¹. Ancak Mustafa Kemal'in henüz Manastır Askerî İdadisi'nde iken de içki içtiğine dair bilgiler bulunmaktadır⁴². Bu bilgi üzerinde durmamızın nedeni Mustafa Kemal'in içki içmenin haram olduğunu bildiği⁴³ halde kendi üzerinde içki içmesini engelleyecek kadar dinî baskı hissetmediği, ya da bu konuda hassas davranma gereği duymadığını gösteren bir bilgi olmasıdır.

1902 yılında Harp Okulundan teğmen rütbesi ile mezun olan Mustafa Kemal, aynı yıl İstanbul Harp Akademisi'nde öğrenim görmeye başlamıştır. Mustafa Kemal bu okulda ülke gündemiyle daha alakadar olmuş, arkadaşlarıyla bir gazete çıkarmış, her cuma akşamı ders bitiminde kapılar kapandıktan sonra kürsüye çıkarak Paris'ten gelen Türkçe ve Fransızca gazetelerden öğrendiklerini bir konferansçı gibi arkadaşlarına aktarmıştır⁴⁴. Mustafa Kemal bu konuşmalarında daha çok vatan ve millet sevgisine vurgu yapmış; II. Abdülhamit hakkında eleştirilerine yer vermiştir. Bu konuşmalarından birinde: *“Altı yüz yıl kadar önce Anadolu'da doğan Osmanlı İmparatorluğu, 350 yılda Viyana kapılarına kadar ilerledi. İmparatorluğu güçlendiren ‘manevi faktörler’ zayıfladığı için yavaş yavaş Viyana, Budapeşte, Belgrad elden çıktı...⁴⁵”* demiştir.

⁴¹ Mango, *age*, s.66.

⁴² Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899 - 16 Mayıs 1919)*, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004, s.31.

(Borak, Belirttiğimiz sayfada Atatürk'ün Yusuf Hikmet Bayur'a Manastır'dayken rakı içmeye başladığını anlattığını Yusuf Hikmet Bayur'un anılarına dayanarak belirtmektedir. Ancak Borak aynı eserin 30. Sayfasında Ali Fuat Cebesoy'un (“Sınıf Arkadaşım Atatürk adlı eserin 1967 yılında İstanbul'da yapılan baskısının 27 ve 32. Sayfalarında) Mustafa Kemal'in rakı içmeye Harbiye 3. Sınıfta başladığını anlattığını belirtmektedir. Bizim elimizde bulunan ve bu eserde faydalanmaya çalıştığımız İnkılap Yayınevi tarafından basılan Sınıf Arkadaşım Atatürk adlı eserde Mustafa Kemal'in Harbiye öğrenimi sırasında rakı içtiğine dair bilgiler olmakla birlikte ilk kez rakı içtiği ya da rakı içmeye yeni başladığı yönünde ifadeler bulunmamaktadır. Eserin 66. Sayfasında Ali Fuat Cebesoy rakıdan değil ilk kez “viski” içtiklerinden bahsetmektedir.)

⁴³ Atatürk cumhurbaşkanlığı döneminde Trabzon'a yaptığı bir ziyaret sırasında lisenin din ilimleri dersi hocasına rakının haram olup olmadığını sormuş, hocanın haram olduğuna dair dinî deliller getirmesi üzerine *“Haram ile meluf olan imama tabi olmak caiz değildir diye bir kaide vardır... Ben rakı ile melufum. Hem reisi cumhurum yani ümmetin imamıyım senin bu hükmüne göre bana tabii olmak caiz değildir öyle mi?* diyerek hocayı sıkıştırmıştır. (Erendil, *İlginç Olaylar ve Anekdotlarla Atatürk*, s.160) Bu konuşmaya göre İslâm dinî hakkında bir çok kaide hakkında bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Bu bilgileri askerî eğitimi sırasında aldığı Akaid-i Dinîye gibi derslerden edindiğini söylemek mümkündür.

⁴⁴ Borak, *age*, ss.35-39.

⁴⁵ Borak, *age*, s.39. (Mustafa Kemal'in bu konuşmasında geçen “manevi faktörler ifadesi ile tam olarak neyi kastettiği, bu faktörler içerisinde “dinî” de olup olmadığı belirli değildir. Ancak dinin Mustafa Kemal'in bahsettiği dönemin maneviyatının en önemli unsurlarından biri olduğu bilinmektedir.)

Mevcut sisteme karşı muhalif yanının oldukça güçlendiği Harp Akademisi'nden kurmaylık tezi olarak "Uhud Savaşı'nı" çalışarak, 1905 yılında mezun olmuştur. Resmi siciline göre; Harp Akademisi'ni 11 Ocak 1905'te bitiren Mustafa Kemal, 5 Şubat 1905 tarihinde Şam'da bulunan 5.Ordu'ya atanmıştır⁴⁶.

B. Okuduğu Kitaplar ve Etkilendiği Şahıslar

1.Okuduğu Kitaplar

Mustafa Kemal'in çok okuyan bir lider olduğu bilinen bir gerçektir. Bu durumu kanıtlayan Bilal Şimşir'in dikkate değer önemli bir tespiti vardır.

"Mesleğim dolayısıyla Londra Paris, Roma ve Viyana büyükelçiliklerimizin eski arşivleri elimden geçti. Bu eski büyükelçiliklerimiz arşivlerinde Tanzimat döneminden günümüze kadar pek çok değerli belge vardır. Belgeler arasında zamanın Osmanlı ve Türk devlet adamlarıyla ilgili çeşitli yazışmalar da vardır. Bu yazışmalar arasında bir nokta özellikle dikkat çekicidir. O da şudur: Atatürk yurt dışından sürekli olarak kitap sipariş etmiştir. Elçiliklerimiz aracılığıyla yurt dışından kitap sipariş eden tek Türk devlet adamı Atatürk olmuştur. Atatürk'ten başka bir padişahın, sadrazamın, cumhurbaşkanının ya da devlet adamının kitap sipariş ettiğini gösteren bir belgeye rastlamadım. İngiltere'den tavus kuşu yumurtası bile sipariş etmiş padişahlar gördüm. Ama kitap sipariş eden tek devlet adamı Atatürk olmuştur. Bunu geçmiş devlet adamlarımızı eleştirmek için söylemiyorum. Tarihi bir gerçeği saptamak ve Atatürk'ün hakkını vermek için belirtiyorum⁴⁷" demiştir.

Mustafa Kemal'in özel kitaplığında yer alan kitapların alan dağılımı şu şekildedir: 862 Tarih kitabı, 26 askerlik kitabı, 204 siyaset bilimleri kitabı, 181 hukuk

⁴⁶ Borak, *age*, ss. 57-59.

⁴⁷ Bilal Şimşir, *Atatürk'ün Kitap Sevgisi*, Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, 29 Kasım 1982 Kayseri, Cumhuriyetin 60. Yılı Dönümüne Armağan, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1983.

kitabı, 161 dinle ilgili kitap, 154 dil bilimi kitabı, 144 ekonomi kitabı, 121 felsefe-psikoloji kitabı, 81 diğer sosyal bilimlere ait kitap⁴⁸ bulunmuştur.

Mustafa Kemal'in okuduğu ve düşünce yapısının oluşmasında etkili olan bazı önemli kitaplar şunlardır: *İdare-i Harb ve Siyaset* (Erich Ludendorff /terc. Şükrü Ali), *Cemiyet-i Akvam*, *İmtizac-ı Akvam ve Vefa-i Ahd* (Namık Kemal), *Hammurabi Kanunları* (Avram Galanti) , *Avrupa Milletleri Ruhiyatı* (Alfred Feuillet/tec. Mustafa Rahmi), *Tarihte Güzel Kadınlar* (Mehmet Eniz), *Mukavele-i İctimaiye/Toplum Sözleşmesi* (Jean Jacques Rousseau), *İlm-i İktisad Dersleri* (Şarl Zaydek), *Burjuva Demokrasisiyle Proleterya Diktatörlüğü Üzerine Tezler* (N .Lenin), *İctimaiyat* (Ali Kâmi), *Sendikacılık, Dün ve Yarın* (Güstav Le Bon), *Fransa'da İktisadi Gelişmeler, Sosyalizm ve Kapitalizm Konusu, Hukuk-ı Esasiye* (Babanzâde İsmail Hakkı), *Akl-ı Selim* (J Meslier/terc. Abdullah Cevdet), *Hürriyet* (John Stuard Mill /terc. Hüseyin Cahit), *Fenn-i Ruh* (Büchner Ludwig /terc. Abdullah Cevdet), *Ruhii'l-Kavanin* (Montesque /tere .Hüseyin Nazım), *Dünya Tarihinin Müstakbel Safhası, Hindistan'ın Uygarlıkları* (Güstav Le Bon), *Arap Medeniyeti* (Güstav Le Bon), *Doğu Sorunu* (Eduard Driault), *Liberalizm* (Emile Faguet), *Ekonomi Doktrinleri* (Charles Gide-Charles Rist), *Avrupa Politikası* (Emilio Cestaler), *Kabilelerden İmparatorluklara İlkel Toplum'da ve Eski Doğu'da Sosyal Örgütlenme* (A .Moret), *Politika* (Charles Benoist), *Yurttaşlık Haklarının Talebi* (R. Poincare), *Milliyetçilik ve Uluslar Arası Arasıcılık* (Ramsey Muir), *Yasal Bozulmuşluk ve Uluslar Arası Kölelik* (Victor Castin), *Modern İngiltere ve Gelişimi* (Louis Cazamian), *Asya'nın Uyanışı İngiliz Sömürgeciliği ve Halkların İsyanı* (Rene Grousset), *Kadın ve Tanrı* (Giorgio Quartara), *Fransa'nın Hükümeti* (Joseph Barteley), *İslâm ve Müttefiklerinin Politikası* (Enrico Insabato), *Devrimler İle İlgili Yazılar* (Maxime Gorki)⁴⁹

Mustafa Kemal'in okuduğu kitaplarla ilgili araştırmada dikkatimizi çeken unsur Türk yazarların Türkçü ve Batıcı bir çizgide olduklarıdır. Bu yazarların tercih edilmesinin nedeni Mustafa Kemal'in öğrenim gördüğü kurumlarda Türkçü hocaların ağırlıklı olması ve Mustafa Kemal'in bu hocalarından etkilenmiş olmasıdır.

⁴⁸ Şerafettin Dönmez, *Atatürk'ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998, s.47.

⁴⁹ Haldun Eroğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Düşünce Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, ss.27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.291.

Ayrıca öğrenimi sırasında yaşadığı bölgede azınlıkların milliyetçi faaliyetleri de Mustafa Kemal'in ilgi alanını bu yönde şekillendirmiştir.

Mustafa Kemal'in okuduğu yabancı yazarlar ise daha çok Fransız yazarlardır. Bunun da birbiriyle ilgili temel iki nedeni vardır. Birincisi tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de Fransız İhtilali'nin etkisi söz konusudur. İkincisi, birinci nedenle bağlantılı olarak eğitim kurumlarında ağırlıklı olarak yabancı dil dersleri Fransızca üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Daha önce belirtildiği gibi Mustafa Kemal, Fransızca'ya önem vermiştir.

2. Etkilendiği Şahıslar

a) Namık Kemal

Mustafa Kemal'in en çok etkilendiği eserler Namık Kemal'e aittir. Mustafa Kemal'in Namık Kemal'in, eserleriyle ilk tanışması Askeri İdadi'den arkadaşı olan Ömer Naci'nin etkisi ile olmuştur⁵⁰. Harp Okulu ve Harp Akademisinin'de de Namık Kemal'i okumaya devam etmiştir. Bu okullardan arkadaşları olan Ali Fuat Cebesoy ve Asım Gündüz öğrenciliklerinde Namık Kemal'in eserlerini gizlice okuduklarını; Mustafa Kemal'in, Namık Kemal'i ;

"Türk ulusunun yüzyıldan beri beklediği sesi" olarak nitelediğini belirtmişlerdir⁵¹. Mustafa Kemal de *" Harbiye senelerinde siyaset fikirleri baş gösterdi. Vaziyet hakkında henüz nafiz nazar hâsıl edemiyorduk. Sultan Hamid devri idi. Namık Kemal Beyin kitaplarını okuyorduk. Takibat sıkı idi. Ekseriyetle ancak koşuğa yattıktan sonra okumak imkanını buluyorduk. Bu gibi vatan perverane eserleri okuyanlara karşı takibat yapılması, işlerin içinde bir berbatlık bulunduğunu ihsas ediyorduk. Fakat bunun mahiyeti gözlerimiz önünde tamamıyla tebellür etmiyordu"* diyerek, bu dönemde Namık Kemal okuduklarını ifade etmiştir⁵².

Ancak Mustafa Kemal'in Namık Kemal'in düşüncelerinden tamamıyla etkilendiğini söylemek mümkün değildir. Namık Kemal batıda bulunduğu sürede

⁵⁰ Güler, *age*, s.104.

⁵¹ Dönmez, *age*, s.60.

⁵² Eroğlu, *agm*, s.289.

tanıştığı “Doğal Haklar” ve “Toplumsal sözleşme” gibi düşünceleri kabul ettikten sonra bu düşüncelerin İslâm Dinî ile uzlaştığı noktaları arama çabasında olmuştur⁵³. Namık Kemal’in fikirleri özet şekilde “*liberal değerlerin İslâmi kanıtlarla savunulması*⁵⁴” şeklinde nitelendirilebilirken Mustafa Kemal Namık Kemal’den böyle bir kanıtlama mirası devralmak yerine doğrudan liberal değerlerini batılı yazarlardan ve Türkiye’deki daha batıcı yazarlardan almıştır.

b) Filibeli Ahmet Hilmi

Mustafa Kemal’i etkileyen yazarlardan bir diğeri de Filibeli Ahmet Hilmi’dir. Tasvir Gazetesi yazarlarından olan Filibeli Ahmet Hilmi aynı zamanda “Tahlili ve Tenkid-i Tarihi İslâm” ile “Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?” gibi eserlerin de yazarıdır. Mustafa Kemal bu iki kitabı da okumuştur. Mustafa Kemal Tahlili ve Tenkid-i Tarihi İslâm adlı eseri dikkatle okumuş, eserde bulunan bazı sayfalara işaretler koymuştur. Mustafa Kemal’in bu eserde işaretlediği birkaç cümle şu şekildedir:

“İşte bir kere daha sabit olur ki İslâmiyet Araplarda hasıl olan tekamül-i milli neticesinde meydana gelmiş bir şey olmayıp sırf zuhur-ı Muhammedin’in eseridir.”

“ (Hz.Ebubekir) Beytül maldan kendisine verilen nafaka ile yaşardı. Vefatında hiç parası çıkmadı. Emval-i miriyeden kendisine bir deve ve bir köle irade edilmişti onların iadesini vasiyet etti.”

“Hissiyat ve zanniyatın ise ilim ve fende bilhassa tarihte yeri yoktur”⁵⁵

⁵³ Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.33.

⁵⁴ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.108.

⁵⁵ Dönmez, *age*, s.63. (DÖNMEZ ikinci cümlelin kırmızı kalemle çizildiğini belirtmektedir. Sadi Borak, Atatürk ve Edebiyat adlı eserinde Atatürk’ün kitaplara koyduğu özel işaretleri şu şekilde açıklamaktadır: “xx: Önemli, xxx:Çok önemli, müh.:Mühim, ç.müh.:Çok mühim, D.:Dikkat, ?:Belirtilen fikri kabul etmiyor ya da şüpheli görüyor.” Ayrıca Borak “Cümlelerin altını bazen kırmızı, bazen de mavi kalemle çizmiştir. Kırmızı kalemle çizdikleri fikri kuvvetli bulduğu ve kendisinin de katıldığı; mavi kalemle çizdikleri ise o fikri beğenmediği anlamına gelir” demektedir.) Sadi Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004, s.165.

Aslında bu üç cümlenin altının çizilmiş olması Mustafa Kemal'in dine bakışını da ortaya koymaktadır. Birinci cümlenin çizilmiş olması onun din ile millet olgusunu ayırdığına; ikinci cümle dine göre devlet adamının nasıl olması gerektiğine; üçüncü cümle ise tamamen bilimsel bakış açısıyla ilgilidir.

Aynı şekilde Mustafa Kemal “Allah’ı İnkâr Mümkün müdür?” adlı eser için de :

“Allah’ı İnkâr Mümkün mü eserini bitirdim. Bütün filozofların, değişik dinlere bağlı olan doğalcılar, akılcılar, özdekçiler, bilgeler, düşünürler, mutasavvıflar, hepsi ruhun var olup olmadığını, ruhun ve cismin bir veya ayrı olup olmadığını, ruhun kalıcı olup olmadığını inceliyor. Bu incelemelerde bilim ve tekniğe dayananlar kabul edilebilir. İmam Gazali, İbni Sina, İbni Rüş gibi Müslüman imamların sözleri de genel anlayıştan büsbütün başkadır; yalnız anlatımlarında çok simge var. Dindar düşünürler, kuralları ve bilimleri ve teknikleri ve felsefeyi şeriatın sözlerini yorumlamak için evirip çevirmeğe çaba göstermişler⁵⁶” demiştir.

Buna göre Mustafa Kemal'in metafizik (dolaylı olarak din) çalışmalara karşı olmadığı, ancak bu çalışmalarda bilim ve teknikten yana olduğunu söylemek mümkündür.

c) Ziya Gökalp

Mustafa Kemal'in düşünce yapısının oluşmasında etkili olan bir diğer isim Ziya Gökalp'tir. Özellikle Gökalp'in “Türk Medeniyet Tarihi” isimli kitabı Atatürk'ün üzerinde önemli etkiler bırakmıştır⁵⁷. Ziya Gökalp'in düşünceleriyle Mustafa Kemal'in düşünceleri arasında benzerlik vardır. Ziya Gökalp'in Mustafa Kemal'in düşünce yapısını ne kadar etkilediği tartışma konusudur. Ancak Mustafa Kemal'in İtalyan diplomatı Comte Sforza'ya “*Bedenimin babası Ali Rıza, hislerimin*

⁵⁶ Şerafettin TURAN, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar*, Düşünürler, Kitaplar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s.12

⁵⁷ Taş, *agm*, s.79.

Namık Kemal, fikirlerimin Ziya Gökalp'tir⁵⁸” dediğini belirtenler vardır. Şevket Süreyya'nın Ziya Gökalp'le ilgili:

“İttihat ve Terakki'nin Merkez Komitesi üyesi olarak da, partinin liderleri ve politikası üzerinde etkiler yapıyordu. Hem Türkçü, hem İslâmcı, hem Asrileşme taraftarıydı... İslâm hukuku üstüne yayınları vardı. Bu faaliyet sırasında Ziya Gökalp şeyhülislâmın kabineden çıkarılması, hukuk ve fıkıh işlerinin ayrılması gibi esaslardan başlayarak, Türkçe ezan, Türkçe Kuran, mahkeme birliği, bütçe birliği, üniversite muhtariyeti gibi konularda çeşitli görüşleri savundu⁵⁹”

şeklinde yaptığı tespit ilerleyen dönemde Mustafa Kemal'in yaptığı inkılaplarla benzerliği açısından önemlidir. Ancak Şerafettin Dönmez, Gökalp'in, Kemalizm'in biricik ideoloğu kabul edilemeyeceğini çünkü, Mustafa Kemal'in, tarih, milliyetçilik ve Osmanlılık hakkındaki düşüncelerinin temelde farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir⁶⁰.

d) Abdullah Cevdet

Mustafa Kemal'in düşünce hayatında etkileri görülen isimlerden biri de Abdullah Cevdet'tir. Abdullah Cevdet'in “Bir ikinci medeniyet yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile diken ile isticlâs etmek mecburidir⁶¹” sözü ile Mustafa Kemal'in “Millet, muasır medeniyetin alelumûm milletlere temin eylediği hayat ve vesaiti, esasta ve eşkâlde aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek karar-ı katisini vermiştir⁶²” sözü arasındaki büyük benzerlik bu etkileşimin sonuçları arasında gösterilebilir. Ayrıca Abdullah Cevdet'in sahibi olduğu İttihad Dergisi'nde yayınlanmış olan “Pek Uyanık Bir Uyku⁶³” başlıklı yazıda sayılan maddelerin

⁵⁸ Ahmet Cemil Ertunç, *Cumhuriyetin Tarihi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011, s.136.

⁵⁹ Ertunç, *age*, s.135.

⁶⁰ Dönmez, *age*, s.65. (Ayrıca Dönmez, laiklik, Cumhuriyetçilik ve devletçilik gibi Atatürk devrimlerinin temel taşlarının Ziya Gökalp'in düşüncesinde yer almadığını savunmaktadır.)

⁶¹ Mesut Erşan, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006; 8(3), s.40.

⁶² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I. Cilt, Ankara, 1997, s.356.

⁶³ (Bu yazıda “*Fes kâmilten defedilip yeni bir serpuş kabul olunacaktır. * Kadınlar diledikleri tarzda giyinecekler, yalnız israf etmeyeceklerdir. Polisler ve softalarla, arabacı makulesi kimseler kadınların giyimlerine asla müdahale etmeyeceklerdir. Şeyhülislâm efendiler de çarşafılara dair beyannameler yazmayacak ve imza etmeyeceklerdir. * Kadınlar ve genç kızlar, Müslüman Boşnak ve Çerkezlerde olduğu gibi, erkekten kaçmayacaklardır. Her erkek, kendi gözüyle gördüğü, tetkik ettiği, beğendiği ve seçtiği kızla evlenecektir. Görücülük âdetine nihayet verilecektir. * Bütün medreseler kapatılacaktır. *

neredeyse tamamının ilerleyen dönemde Mustafa Kemal tarafından yerine getirilmiş olması da Mustafa Kemal'in Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan Türkçülük-İslâmcılık-Batıcılık tartışmalarında batıcılığın etkisinde kaldığını da göstermektedir. Batıcıların ise dine bakışı Osmanlı toplumundaki geleneksel İslâm anlayışı ile uyuşmamaktadır.

e) Jean Jacques Rousseau

Mustafa Kemal'in düşünce yapısının oluşmasında en çok etkiye sahip yabancı aydın ise Jean Jacques Rousseau'dur. Mustafa Kemal'in Fransız aydınlanmasından önemli ölçüde etkilendiği ve bunu çeşitli konuşmalarında dile getirdiği bilinmektedir⁶⁴. Mustafa Kemal Jean Jacques Rousseau'nun bütün eserlerini incelediğini meclis kürsüsünden övünçle açıklamıştır⁶⁵. Rousseau'nun birey için özgürlükçü; siyasi rejim olarak da Cumhuriyetçi olmasının etkilerini Mustafa Kemal'in düşüncelerinde görmek mümkündür.

f) Montesquie

Mustafa Kemal aslında bir monarşi yanlısı olan Montesquie'nin "Del'esprit de Lois" (Kanunların Ruhu) aslı eserini okumuş; bu kitapta Cumhuriyetle ilgili bölümlerin üzerinde özellikle durmuş ve Cumhuriyet'in bir erdem rejimi olduğu ile ilgili satırların altını çizmiştir. Daha sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu kitabı Türkçe'ye tercüme ettirerek, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmasını sağlamıştır⁶⁶.

*Sarık sarmak ve cübbe giymek sadece yüksek âlimlere mahsus hale getirilecektir. * Evliyaya nezirler yasak edilecektir. * Şer'i mahkemeler kaldırılacak ve nizami mahkemeler ıslah edilecektir. * Mecelle kaldırılacak veya en azından o derece değişecektir. * Mevcut Osmanlı elifbası atılarak yerine Latin harfleri kabul edilecektir. * Avrupa medeni kanunu kabul edilerek bugünkü evlenme-boşanma şartları tamamıyla değiştirilecektir. Birden fazla kadınla evlenmek ve bir sözle karı boşamak usulleri kalkacaktır." şeklinde özetlenebilecek dikkat çekici maddeler vardır.)Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ötüken Yayınları, 1995, ss.59-63.*

⁶⁴ Taha Akyol, *Atatürk'ün İhtilal Hukuku*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.47.

⁶⁵ Dönmez, *age*, s.48.

⁶⁶ Dönmez, *age*, s.49.

g) Leone Caetani

Leone Caetani, Mustafa Kemal'in tarih düşüncesi üzerinde etkili olan isimlerden biridir. Konumuzla ilgili olarak İslâm tarihi konusunda da Mustafa Kemal'in Leone Caetani'nin İslâm Tarihi adlı eserinden (1905-1912) yararlandığı görülmektedir. Caetani bu eserde:

“Peygamberin neşrettiği dinin kalb-i beşerde derin bir teli ihtizaza getirmiş ve peygamberin sesi sönüp gittiği halde on üç asır sonra elan büyük bir şiddetle o ihtizazı husule getirdiği his olundu. Mamefih bu kabil bir taharriyat için esas olarak yalnız Muhammed'in şahsını almakla yine hataya düşülyordu.../ Büyük hadisatı tevlid eden şey yalnız bir adam değildir, bütün meziyet ve kusurları ile birlikte bütün heyeti içtimaiyedir...” derken

Mustafa Kemal döneminde hazırlanan tarih ders kitabı için yazdığı metinde: *“Muhammed'in neşrettiği din insanların kalbinde derin bir ihtizaz uyandırdı. O ölüp gittiği halde, on üç asır sonra hala İslâmiyet'in kalplerde ihtizaz husule getirmekte olduğu his olunuyor. Bu harikanın sebebini araştırırken, yalnız Muhammed'in şahsı üzerinde durmak kafi değildir. Başka unsurları da nazarı dikkate almak lazımdır. O unsurlar mevzubahis olan adamın faaliyet sahasını teşkil eden kavmin halleridir...”*⁶⁷ demektedir.

h) Diğerleri

Bunların yanında Atatürk ilim ve akıl ile ilgili görüşlerinden dolayı da Voltaire'den etkilenmiştir. Voltaire; *“İlmin ilerlemesi sayesinde insan uyanacak ve dinin değil, ilmin sesine kulak verecektir”* demiştir. Atatürk de *“ben manevî miras olarak hiçbir ayet, hiçbir doğma, hiçbir donmuş ve kalıplaşmış kural bırakmıyorum. Benim manevî mirasım ilim ve akıldır demiştir”*⁶⁸.

Mustafa Kemal'in yaptığı yeniliklerde Rasyonalizm etkilerini de görmek de mümkündür. Rasyonalizmin önemli temsilcilerinden Descartes'in “Metot Üzerine Konuşmalar” kitabı, Atatürk'ün isteğiyle Türkçeye çevrilerek basılmıştır.

⁶⁷ Turan, *age*, s.33-34.

⁶⁸ Serdar Sakin, “Ulusal Bir Devlet Kurucusu Olarak Mustafa Kemal Atatürk”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı, 15 Yıl, 2003/2, s.193.

Rasyonalizmin diğerk önemli temsilcisi olan Kant'ın eserlerinden "Kant ve Felsefesi" adlı inceleme de yine o dönemde yayınlanmıştır. Buna bağılı olarak Mustafa Kemal bağınazlığa, yobazlığa, dogmacılığa, boş inançlara, doğa dışı düşüncelere karşı çıkması⁶⁹, Rasyonalist yazarların ve eserlerinin de onun düşünce yapısı üzerinde etkili olduğunu gösterir.

Mustafa Kemal'in düşünce hayatının gelişiminde okuduğı eserlerinde daha çok etkili olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü daha sonra yaptığı inkılaplar dikkate alındığında inkılapların, aldığı eğitimden daha çok okuduğı yazarların düşünceleri ile ilgili olduğu görülmektedir.

III. DİN ADAMLARIYLA İLK İLİŞKİLERİ

Mustafa Kemal'in din adamlarıyla ilk ilişkileri Selanik'te başlamıştır. Ailesinde bulunan din adamları dışında Mustafa Kemal'in ilk olarak Mahalle Mektebi'ne başlaması ile din adamlarıyla karşılaştığını söyleyebiliriz. Mustafa Kemal'in bu okula başlaması ile ilgili anlattığı;

"okula gideceğim sabah annem bana beyaz bir entari giydirmiş, başıma da sırma işlemeli bir sarık sararak süslemişti. Elimde, yıldızlı bir dal vardı. Sonra hoca efendi, yanında bütün okul çocuklarıyla evimizin yeşilliklerle bezenmiş kapısına geldi. Duadan sonra anneme, babama ve hocaya temenni ederek, ellerini öptüm ardından yeni arkadaşlarımın alkışları arasında sevinçli bir alay halinde şehrin sokaklarından geçerek caminin yanındaki okula gittik. Oraya varışımızda hep bir ağızdan yeniden dualar okundu, sonra hoca beni elimden tutarak, çıplak ve kemerli bir odaya götürdü. Kur'an'ın kutsal kelamını bana açıklamaya başladı⁷⁰" sözlerinden çıkarmak mümkündür.

Aynı şekilde bu okulda yaşanan bir olayı Kinross şu şekilde aktarmaktadır: "Mahalle Mektebinde olduğu dönemde, günün birinde kalkıp ayakta durmuştur. Hoca oturmasını emredince dizlerinin tutulduğunu söyleyerek sözünü dinlememiştir.

"Ne!" dedi hoca, "bana karşı mı geliyorsun? "

⁶⁹ Taş, *agm*, s.77-78.

⁷⁰ Kinross, *age*, s.20.

"Evet, karşı geliyorum " diye yanıt verdi Mustafa.

Bunun üzerine öteki çocuklarda ayağa kalkarak;

"Bizde hepimiz size karşı geliyoruz" dediler. Hoca çocuklarla anlaşmak zorunda kaldı.⁷¹" Mahalle Mektebi'nin yapısı ve eğitim sistemi gereği ilk ilişkilerini kurduğu bu din adamlarının eğitim anlayışını kısa bir süre sonra gittiği Şemsi Efendi Okulu'ndaki eğitim anlayışı ile karşılaştıran Mustafa Kemal'in bu konuda iyimser düşüncelere sahip olmadığı kesindir. Nitekim daha önce de belirtildiği gibi yıllar sonra Selanik'te bu okulun kapatıldığını gördüğünde "isabet olmuş" demiştir.

Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarında Selanik'e yaptığı ziyaretler sırasında tekkeleri ziyaret ettiği de bilinen gerçekler arasındadır. Mustafa Kemal'in çocukluğu ve gençliğini yakından bilen Kılıçoğlu Hakkı, Falih Rıfkı Atay'a gönderdiği bir mektupta, genç Mustafa Kemal'in tekke ayinlerine katıldığını şöyle ifade etmiştir:

"Ailece pek yakındık. Zübeyde, Mollayı ikinci defa kocaya veren büyük kaynatam Şeyh Rıfat Efendidir. Mustafa Kemal, tatillerde Selanik 'te silya geldiği vakit büyük kaynatamın tekkesine gelir, ayin günlerinde dervişler halkasına katılarak huu huu diye kan ter içinde kalıncaya kadar döner dururmuş⁷²".

Andrew Mango ise bu olayın Mustafa Kemal'in İstanbul'da okuduğu yıllarda olduğunu, bu ayinlerin Mevlevi ayinleri olduğunu ifade etmekte ve Mustafa Kemal'in aynı tatil süresince dans dersleri de alarak vals yapmayı öğrendiğini belirterek: *"Eğer gerçekten dervişlerin törenlerine katıldıysa bile bu deneyimden fazla etkilendiği söylenemez⁷³"* şeklinde bir yorumda bulunmuştur.

Cemal Şener ise: *"Selanik'teki tekke ve dergâhların önemli bir bölümü Bektaşilere aittir. Mustafa Kemal'in bir ara bu tekke ve dergâh ayinlerine katıldığı ve babası Ali Rıza Efendinin Bektaşi olduğu, ya da en azından bu düşünceden etkilendiği dikkate alınacak olursa, Mustafa Kemal'in de özellikle ilk gençlik yıllarında Bektaşi düşünceyle tanışmış olması mümkündür⁷⁴"* demektedir.

⁷¹ Kinross, *age*, s.21.

⁷² Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, I. Cilt, İstanbul, 1958, s.269.

⁷³ Mango, *age*, s.67.

⁷⁴ Cemal Şener, *Alevilik Olayı: Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1989, s.140.

Atatürk ve Alevi-Bektaşilik üzerinde araştırmalar yapan Baki Öz de Mustafa Kemal üzerindeki Alevi-Bektaşi etkisini şöyle anlatmaktadır:

"Mustafa Kemal'in en azından çocukluk ve gençlik döneminde babasının etkisinde kalması, Bektaşiliği benimsemesi ilk düşünsel ve siyasi olgunluğuna erince kendi yolunu ve yörüngesini çizinceye dek Bektaşi olması, Bektaşilikten beslenmesi doğaldır. Zaten onun laik düşünceye ermesinde din olayları karşısındaki olgucu (pozitivist) tutumunda, olgucu bilim-felsefe din anlayışını benimseyişinde Bektaşi çevrede yetişmesini, Bektaşi düşün öğeleriyle beslenmesinin büyük rolü olmalı. En azından bir babanın oğlunun da Bektaşi olması böyle yetişmesi doğal ve mantıksal; ama ileriki aşamalarda siyasi düşüncesi bir olgunluğa vardıktan sonra Bektaşi olarak kalmayabilir, bu düşünceyi aşabilir. Atatürk için bu normal ve usa uygun... Bunun ötesinde böyle bir aşama gösterdiyse bile bu gelişmesinde, yaşama layık, hoşgörülü, ulusal bir açıdan bakan Bektaşi anlayışının büyük payı olsa gerek. Evrensel çağdaş kültürü ve dünya anlayışını benimsemiş Atatürk gibi bir insanın bir tarikat çizgisinde kalması doğal olarak düşünülemez. Düşünce ve yaşamına evrensel ve çağdaş boyutlar kazandırmıştır, ama bu ulaştığı aşama, önceki duygu, düşünce ve yaşamından doğallıkla izlet taşıyacaktı... Laiklik, evrensellik, ulusçuluk, demokrasi, katı ve dogmatik olmayış, bağınazlık ve yobazlığın olmayışı, skolastik düşünce karşılığı, mantıksal veya ulusal bakış... Bunlar Bektaşilikten Atatürkçülüğe ulaşan çizgilerdir⁷⁵.

Mustafa Kemal'in öğrencilik yıllarında din adamlarıyla ilişki içerisinde olduğunu anlatanlardan biri de Cemal Granda'dır. Cemal Granda anılarında;

"Atatürk, Harbiye'de öğrenciyken hafta tatillerini Beykoz'da Yuşa Efendi Dergâhı'nın şeyhine konuk gider, Şeyh de O'na ve beraber gelen öbür gençlere okulu bırakmalarını, okuyup büyük adam olmalarını öğütlemiştir. Atatürk bunu hiç unutmamış. Boğazdan her geçişimizde başını Beykoz'un üzerindeki dergâha doğru çevirerek eski anılarını tazeler ve bize 'Eğer bize Şeyh Hazretleri okuma aşkı vermeseydi, halimiz nice olurdu' der dururdu⁷⁶" demektedir.

⁷⁵ Baki Öz, *Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1997, ss.12-13.

⁷⁶ Mehmet Saray, Ali Tuna, *Atatürk'ün İslâma Bakışı Belgeler ve Görüşler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s.67.

Bu bilgilere göre Mustafa Kemal'in din adamlaryla ilk ilişkileri aile çevresinden başlamak zere öğrenim yaşam boyunca devam etmiştir. Yine bu bilgilere göre Mustafa Kemal'in din adamlaryla ilişkileri yzeyssel olmam daha samimi bir halkaya dhil olmak gibi niteliklere de sahip olmuştur.

2. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MİLLİ MÜCADELE YILLARI

I. 1. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR

A. I. Dünya Savaşı'ndan Önce

Harp Akademisi'nden mezun olan Mustafa Kemal Şam'da bulunan 5. Orduya atanmıştır. Şam'da 5. Ordu'nun emrinde kaldığı üç yıl içinde Suriye'nin birçok bölgesinde görevli olarak dolaşmış, ülkenin idaresindeki aksaklıkları, ordunun eğitim eksikliğini yakından tespit etme imkanı bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, burada daha önce Mustafa (Cantekin) ve Miralay Lütfü Beyler tarafından kurulmuş olan "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"ne üye olmuştur⁷⁷.

Mustafa Kemal Şam'da ilk kez kendisini, Türk olmayan Müslüman bir ortamda bulmuştur⁷⁸. Burada yaşadıkları ise yine geleneksel din anlayışı ile arasının açılmasına neden olmuştur. Örneğin Ali Fuat Cebesoy (daha sonra kendisinin de tanıdığını ancak adını hatırlayamadığı aslında iyi bir adam olduğunu belirttiği Makedonya Türklerinden) bir yüzbaşının Arap askerleri azarlayan çavuşlara "Sen... Nasıl olur da soylu Arap kavmine bağlı, Peygamber efendimizin soyundan gelen bu çocuklara sert davranır, ağır sözler söylersin? Kendinî bil. Sen onların ayağına su bile dökemezsin" dediğini Mustafa Kemal'den dinlediğini ve Mustafa Kemal'in bu yüzbaşıya tepki gösterdiğini belirtir⁷⁹. Ali Fuat Cebesoy'a göre Mustafa Kemal'in

⁷⁷ E. Semih Yalçın, "Müterake Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII. Cilt, 17 Sayı, 28, s.173.

⁷⁸ Mango, *age*, s.89.

⁷⁹ Cebesoy, *age*, ss.119-120.

Türk Milliyetçiliğine dönüşünün ilk işaretleri Şam'da ortaya çıkmıştır⁸⁰. Bizce bu durum aynı zamanda Türk halkında inanç haline gelen bir uygulamaya da gösterilen tepkidir.

Mustafa Kemal Şam'da görevli iken gizlice Selanik'e gitmiş ve burada 4 ay süreyle kalmıştır. Selanik'te Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesini kurmuş, ardından yine Şam'a dönmüştür. Mustafa Kemal 1907 yılında Manastır'a, ardından Selanik'e atanmıştır. Burada kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin şubesinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti vasıtasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldığını gören Mustafa Kemal de 1908 yılında bu cemiyete katılmıştır⁸¹. Mustafa Kemal aynı yıl "Meşrutiyet'i tanıtmak ve Meşrutiyet aleyhindeki gösterilere engel olmak" amacıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Trablusgarp'a gönderilmiştir. Mustafa Kemal buradaki faaliyetlerinde bölgede etkin olan Sunusi Tarikatı'nın şeyhleriyle ilişkiler kurmuş. Çalışmalarını yaparken dinî ifadeler ve din kardeşliğine vurgular yapmıştır. Örneğin, bölgede isyancıların işgal ettiği bir camide yaptığı konuşmada

"Ey ahali... Ey din kardeşleri... Oturduğunuz memleket mahfuz ve siz emin olabilmek için hepimizin büyüğü olan bir kuvvet ve kudretin bulunması ve toplu olması lazımdır. Eğer siz, onlar hep ayrı ayrı ve her birimiz kendi başımıza bütün dünyaya karşı koyabilecek kuvveti haiz olduğumuzu iddia edersek bu, doğru olamaz. Kuvvetlerimizi birleştirelim, emeklerimizi birleştirelim, eskiden beri aramızda müşterek olan ahlak ve tabiata dayanalım, adam olalım⁸²" demiştir.

Bu gibi durumlarda dinî motiflerle dolu konuşmalar yapmak, ilerleyen dönemde Milli Mücadele'de de Mustafa Kemal'in izlediği yollardan biri olacaktır.

⁸⁰ Mango, *age*, s.89.

⁸¹ Yalçın, *agm*, s.174.

⁸² Müge Orhan, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Trablusgarp Harbi*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2010, s.17.

B. II. Meşrutiyet'in İlanı

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşanan en önemli gelişme II. Meşrutiyet'in ilanı olmuştur. 3 Ağustos 1908'de Resne'de bulunan Kolağası Niyazi Bey, yanına aldığı gönüllülerle dağa çıkarak anayasa ilan edilmedikçe silahı bırakmayacağını belirtmiştir. 20 Temmuz 1908 tarihinde de Binbaşı Enver, Niyazi Bey'e katılmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi 21 Temmuz 1908 tarihinde Selanik'te yaptığı toplantı da 23 Temmuz tarihinde Meşrutiyetin ilan edilmesine karar vermiştir. Bu karar üzerine, Selanik, Manastır, Kosova, Serez, İştıp, Priştine gibi yerlerden İstanbul'a gönderilen telgraflarda anayasanın yürürlüğe konulması istenilmiştir.

II. Abdülhamit'in tereddüt etmesi üzerine İttihat ve Terakki'nin Manastır merkezi, 23 Temmuz 1908 sabahı, 21 pare top atışı ile Meşrutiyet'i ilan etmiştir. Direnmemin faydasız olduğunu gören II. Abdülhamit'in; *"Kanun-i Esasiyi ben tesis etmişim. Madem ki milletim bu kanunun yine meriyetini istiyor, ben dahi verdim..."* diyerek 24 Temmuz 1908'de Anayasayı yeniden yürürlüğe koyduğunu ve bu anayasaya göre Ayan Meclisi ve Mebuslar Meclisi'nin toplanmasına karar verdiğini açıklaması ile II. Meşrutiyet Dönemi başlamıştır⁸³. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Said Paşa ve Kamil Paşa hükümetleri kurulmuştur. Ancak her iki hükümet de uzun ömürlü olmamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1909 Eylül'ün de, İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik'te ikinci büyük kongresini yapmıştır. Bu kongreye Mustafa Kemal de katılmıştır. Mustafa Kemal bu kongrede yaptığı konuşmada Meşrutiyet'in ilan edilmesinin bir "inkılap" olmadığını bir "ihtilal" olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal'in bu kongrede bundan sonra asıl yapılmasını istediği şeyler şunlardır:

- Cemiyetin bir siyasal parti haline getirilmesi,
- Ordunun politikadan çekilmesi,
- Cemiyet ve masonluk arasında hiçbir bağlantının kalmaması,
- Cemiyet içinde eşitliğin sağlanması,

⁸³ Armaoğlu, *age*, ss.601-603.

-Hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması (laiklik) ⁸⁴.

Mustafa Kemal'in bu isteklerinden "*Hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması*" konumuzla doğrudan ilgilidir. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal artık devlet yönetiminde dinin etkisi ile ilgili görüşlerini ülkenin kaderi ile doğrudan ilgili olan cemiyetin en büyük kongresinde dile getirmiştir.

C . 31 Mart Vakası

Tarihinde bir çok isyan görmüş olan Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 31 Mart Vakası olarak bilinen isyanla karşı karşıya kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti iki ayrı muhalefet odağıyla karşı karşıya kalmıştır. Birincisi, seçimlerde başarısız olan Ahrar Partisi'nin muhalefettir. İkincisi ise, ulema ve tarikat şeyhlerinin etkilediği muhafazakâr çevrelerin muhalefettir⁸⁵. Bu muhafazakâr çevrelerin muhalefeti "*din elden gidiyor*" boyutuna kadar ulaşmıştır. Örneğin; Hassa Ordusu tarafından günlük emirler çıkarılmıştır. Bu emirlerde ise, "namaz kılmak bahanesiyle askerlerin talim ve terbiyeden geri kalmamalarına meydan verilmemesi" istenmektedir. Hassa Ordusu için çıkarılan bu günlük emir, ordu içindeki ilmiye sınıfına bağlı din adamları tarafından istismar edilerek, "kafirler idaresinin ordudan namazı kaldıracakları ve artık erlerin namaz kılamayacakları" şeklinde propagandaya dönüştürülmüştür.

Yine o günlerde, askeri kıyafetlerde bir takım düzenlemelerin yapılması gündeme gelmiş ve asker şapkalarının değiştirilmesi meselesi, Meşrutiyet muhaliflerini ve dinî ulemayı harekete geçirmiştir. Yabancı müşavirlerin istekleri doğrultusunda hazırlanan kıyafet değişiklikleri ve özellikle başlıkların güneşlikli olması da karşı propaganda malzemesi olarak kullanılmıştır. (Şapka meselesinde yaşanan polemiklerin ileri de Mustafa Kemal'in yapacağı inkılaplar sonrasında da tekrar ettiği gözden kaçmamalıdır.) Bu gergin ortamda 6/7 Nisan 1909 gecesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni en çok eleştiren gazetelerden birisi olan Serbesti gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi Bey'in, Galata köprüsü üzerinde öldürülmesi, bardağı taşıran

⁸⁴ Armaoğlu, *age*, s.604.

⁸⁵ Zürcher, *age*, s.149.

son damla olmuştur⁸⁶. Dönemin basını (Özellikle Volkan⁸⁷, İkdam, Mizan gibi gazeteler) olayın üzerine gitmişler, halkın tepkisini arttıracak haberler yapmışlardır. Örneğin Volkan Gazetesi'nde; *"Hükümet, ya şehid-i hürriyet Hasan Fehmi Bey'in katilini bulmalı, yahut malum olan beş kişiyi vatan haricine çıkarmalı. Bu ikiden madâsı milletin galeyanını teskin edemez... İşte mezâlim, işte Meşrutiyet. Çaresi ise umumi bir icmâ-ı ümmet⁸⁸"* gibi haber ve çağrılar yapılmıştır. 12-13 Nisan 1909 gece yarısı (Rumi takvimle 30 Mart'ı 31'e bağlayan gece) Taşkışla'da bulunan avcı taburu, başlarında çavuşları olmak üzere ayaklanmış ve kışladaki komutayı ellerine geçirerek bazı subayları hapsedmişlerdir. Bu ayaklanmanın önderliğini ise, Hamdi Yaşar Çavuş, Bölük Yazıcısı Mehmet ve Tüfekçi Ustası Arif gibi bazı cahil askerler yapmaktadır. Sabaha doğru kışlanın kapıları açılmış ve subaysız askerler Divan Yolu'ndan geçerek Ayasofya Meydanı'na ilerlemeye başlamışlardır. Mebusan Meclisi'ni kuşatan isyancılar

"Ahkâm-ı Şer'iyenin (şeriat hükümlerinin) kesin olarak yürütülmesi; Kabinenin toptan çekilmesi; Volkan gazetesinin ayaklanma öncesi ilan ettiği dört-beş herif-i naşerif'in sınır dışı edilmesi (Mebûsan Meclisi Başkanı Ahmet Rıza, İkinci Başkan Talat Paşa, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Doktor Bahaeddin Şakir Beyler); Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa, Sadrazam Hüseyin Hilmi ve Birinci Ordu Komutanı Mahmut Muhtar Paşa'nın azledilmesi; Mektepli subayların ordudan uzaklaştırılması, yerlerinin değiştirilmesi ve alaylı subaylardan açığa çıkarılarak mağdur edilenlerin yeniden orduya alınmaları; Alaylı subaylara bu isyan hareketinden dolayı sorumlu tutulmayacaklarını belgeleyen mühürlü bir senedin verilmesi; Şeriat yolunda yapılan her ayaklanmanın toplar atılmak suretiyle kutlanması⁸⁹" gibi isteklerde bulunmuşlardır. Abdülhamit ise bu isteklere *"Kabinenin çekilmesi Hazret-i zillüallah*

⁸⁶ Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, X. Cilt, Sayı, 37, 2006, s.22.

⁸⁷ 31 Mart Olayı ile ilgili en çok öne çıkan isim olan Derviş Vahdeti'nin sahibi olduğu Volkan Gazetesinin nitelikleri Sina Akşin tarafından *"İslâmiyetçi nitelik, hürriyetçi ve Kanun-u Esasî düzeninden yana olmak ve insaniyetçi ve medeniyetçi nitelik... Vahdeti evrensel barıştan, üfürükçülere karşı doktordan, tıpta yeni buluşlardan yanadır. Vahdeti yazılarında Dreyfus, Zola, Darwin'i anacak kadar, Batı bilginlerinden haberdirdir... Fedâkârancî niteliğe sahip olup eski sürgün ve kaçkınları korur. Derviş başta Ahmet Rıza olmak üzere, ITC. sivil ileri gelenlerinin şiddetle aleyhindedir. Buna karşılık Sabahattin Bey'i ve onun düşüncelerini, Kâmil Paşa'yı tutmaktadır. Bu tutuma paralel olarak da İngiliz taraftarlığı söz konusudur. Derviş'e göre güdülecek en doğru siyaset İngiliz siyasetidir"* şeklinde açıklanmıştır (Aysal, *agm*, s.25.)

⁸⁸ Aysal, *agm*, s.26.

⁸⁹ Aysal, *agm*, ss.28-29.

tarafından kabul edilmiştir. Yeni kabine kurulmak üzeredir. Bugünkü ayaklanmada bulunan askerlerle diğer kimseler hakkında padişahımız genel af kabul etmiştir. Devletimiz İslâm devletidir. Kıyamete kadar da öyle kalacaktır. Şeriat bundan böyle de daha büyük bir dikkatle yürütülecektir. Başkomutan olan büyük Halifemiz Padişahımız askerlere kışlalarına, ahaliye de iş ve güçlerine dönmelerini bildirir ve selamlar⁹⁰ şeklinde bir tezkire ile cevap vermiştir. Ancak isyancılar Şerif Sadık Paşa ve Kâtibi Esat Bey, Süvari Teğmeni Selâhattin Mümtaz ve Üsteğmen Yusuf Nurettin gibi genç subayları öldürmeye devam etmişlerdir. Bu subaylardan Şerif Sadık Paşa'nın öldürülmesi ise dikkat çekicidir. Çünkü “Şerif” unvanı Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere verilen bir unvandır. Osmanlı Devleti'nde ayaklanmaların bastırılmasında seyit ve şeriflerin manevi nüfuzundan faydalanılmak istenilmiştir. Doğrudan “dinî nitelikli” bir isyana kalkıştıklarını iddia eden isyancıların bir şerifi öldürmeleri o dönemde Osmanlı toplumunda yaygın olan “Peygambere ve Onun soyundan gelenlere saygı” ilkesi ile bağdaşmamaktadır.

İsyan ile ilgili haberler kısa sürede yayılmıştır. İsyan haberi 13 Nisan 1909 sabahı Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezine ulaşırken bir gün sonra başka bir telgrafla III. Ordu'ya ulaşmıştır. Kısa bir süre sonra III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın emir ve kumandasında düzenli tümenlerden oluşan bir ordu kurulmasına karar verilmiştir. Harekât Ordusu adı verilen bu orduda Mustafa Kemal de görev almıştır. Mustafa Kemal'in 31 Mart İsyanı ile ilgili olarak;

“Sarık saran hafiyelerin din perdesi altındaki fesat ve propagandaları menfaatten başka bir şey değildir. Din, şeriat ve vatan sevgisinin gerçek menfaati, Kuran-ı Kerim'in hükümlerini ve onun hükümlerinin gereğinden olan Kanun-ı Esasi'yi muhafaza etmektir. İşte bizim hareketimiz gibi⁹¹”. Ayrıca 20 Nisan 1909 tarihinde Harekat Ordusu Komutanı Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından yayınlanan ve Mustafa Kemal tarafından kaleme alındığı bilinen bir beyannamede yer alan maddelerden birinde ;

“ Fazilet heyeti olan ulema iftiharımız baş tacımızdır. Fakat hainlikle adi ve şahsi menfaat elde etmek maksadıyla yalandan ilmiye kisvesine bürünerek ve şerefli İslâm dinini küçümseyip alay konusu haline getirmekten çekinmeyerek fesat yaymaya

⁹⁰ Aysal, *agm*, s.31.

⁹¹ Zekeriya Türkmen, *Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal Selanik'ten İstanbul'a*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s.53.

çalışan bir takım hafiyeler menfaatperestler elbette kanun ve şeriat hükümlerine göre muamele görmekten kurtulamayacaklardır⁹²” denilmiştir.

Görüldüğü gibi 31 Mart İsyanı’nı başlatanlar “dinî” hassasiyet içerisinde olduklarını iddia ederek Meşrutiyete karşı çıkmışlar; aynı şekilde Meşrutiyet’i savunanlar da dinî kavramlarla Meşrutiyeti muhafaza etmeye çalışmışlardır. Mustafa Kemal bu sözleri ile din perdesi altında propaganda yapıldığına dikkat çekmiştir.

D. Trablusgarp ve Balkan Savaşları

Mustafa Kemal’in bu dönemde hayatındaki önemli olaylardan biri de Trablusgarp Savaşı’dır. 19. Yüzyılın sonlarında sömürge yarışında geri kalan İtalya, Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da bulunan son toprağı olan Trablusgarp’ı ele geçirmek için harekete geçmiştir. 27 Eylül 1911 tarihinde İtalya Trablusgarp’ı ele geçirmek amacıyla “*Trablusgarp ve Bingazi’nin geri bırakıldığı, buradaki İtalyanlara ve diğer yabancılara kötü davranıldığı*” iddiasıyla Osmanlı Devleti’ne kesin uyarı vermiştir. İtalya 1 Ekim’den itibaren de Trablusgarp’ı bombalamaya başlamıştır⁹³.

Savaş başlayınca Osmanlı Devleti’nin bölgeye yeni kuvvetler göndermesi mümkün olmamıştır. Çünkü Ege’de İtalyan donanması hâkimdir. Karadan da kuvvet gönderilmemiştir. Çünkü İngiltere mülkiyeti Osmanlı Devleti’ne ait Mısır topraklarının tarafsızlığını ilan etmiştir. Dolayısıyla Trablusgarp’a, Tunus ve Mısır’dan kaçak silah ve malzeme göndermekten başka çare kalmamıştır⁹⁴. Kaçak silah ve malzeme gönderilmesinin yanı sıra Binbaşı Enver Bey, Fuat Bey (Bulca), Nuri Bey (Conker), Fethi Bey (Okyar), Albay Neşet Bey gibi subaylarla birlikte Mustafa Kemal de Trablusgarp’a gönüllü olarak gitmiştir. Bu gönüllü yolculuğunda Mustafa Kemal Mısır’da trende Mısırlı bir subaya yakalanmış, kimliğini açıklamak zorunda kalmıştır. Ancak Mustafa Kemal Mısırlı subayın dinsel duygularına hitap ederek onunla konuşmuş, Bu savaşın, Hristiyan gâvurlarına karşı açılmış bir kutsal

⁹² Türkmen, *age*, s.54.

⁹³ *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, (Semih Yalçın, Mustafa Turan, Mustafa Ekincikli, İlhan Aksoy, Şarika Gedikli), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s.73.

⁹⁴ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s.640.

cihat olduğunu açıklamış. Onun (Mısırlı subayın) da iyi bir Müslüman ise peygamberimizin ve Kuran'ın buyruklarına karşı gelmemesi ve Tanrı iradesini engellememesi gerektiğini belirtmiştir⁹⁵.

Trablusgarp Savaşı'nda dinî bir oluşum olan Sunusi Tarikatı öne çıkmaktadır. İtalyanların Trablusgarp'ı işgalinden sonra, Trablusgarp'ta Neşet Bey ve Bingazi'de Enver Bey'in liderliğinde sürdürülen direniş, Senusî Şeyhi Ahmet eş-Şerif'in maddî ve manevî katkılarıyla güçlenmiştir. Şeyh Ahmet eş-Şerif'i ortak mücadele için ikna etmek amacıyla Mustafa Kemal'in Calu'ya gönderilmesinin ardından, Senusîler büyük kuvvetlerle İtalyanlara karşı mücadeleye girişmişlerdir⁹⁶. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Trablusgarp'a ikinci kez geldiğinde de din adamlarıyla irtibat halinde olmuştur. Mustafa Kemal bölgede bulunan kabile reislerini ve şeyhleri ikna etmek için zaman zaman küçük oyunlara da başvurmuştur. Kinross bu ikna faaliyetleriyle ilgili ;

“...Siperleri at üstünde denetledikten sonra şeyhleri ve kabile reislerini bir toplantıya çağırdı. Düzensiz bir kalabalıkla karşılaştı. Çoğunun elinde modası geçmiş tüfeklerden ve sopalardan başka silâh yoktu. Mustafa Kemal hepsinin önderi durumunda olan Şeyh Mebre'yi huzuruna getirtti, ona 'din kardeşim' diye hitap ederek İslâm illerini işgale gelen kâfirlere karşı bir kutsal savaş açmaya çağırdı. Tobruk'un doğusunda, savunma bakımından zayıf olan bir kesime geceleyin saldırmayı teklif etti. Ama Şeyh bu kadar kolay harekete geçecek adamlardan değildi. Sopadan başka silahları pek bulunmayan adamlarının dövüşemeyeceklerini ileri sürdü. Bunun üzerine Mustafa Kemal de cebinden bir defter çıkardı ve içinden bir şeyler okur gibi yaptı. Sonra, ‘Senin kim olduğunu şimdi anladım, Şeyh Mebre,’ dedi. Mısır'dayken senden bana söz etmişlerdi. İtalyanların hesabına çalışan belli başlı casuslardan biriymişsin. Ben buraya İtalyan casuslarıyla değil, ülkeleri uğruna dövüşe hazır olan Araplarla görüşmeye geldim. Daha fazla konuşmakta fayda yok. Ben daha hazırlıklı ve daha iyi donanmış olan öteki kabileleri destekleyeceğim. Bu manevra başarılı oldu. Ertesi gün Şeyh, öbürlerinin yardımına tenezzül etmeyerek

⁹⁵ Kinross, *age*, ss.68-69.

⁹⁶ Tufan Turan, Esin Tüylü Turan, ‘Libya'nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusi ve Türkiye-Libya İlişkileri’, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV. Cilt, Sayı, 19, 2011, s.201.

*sadece kendi kabilesiyle saldırıya geçeceğini bildirdi*⁹⁷” şeklinde bir anlatımda bulunmuştur.

Trablusgarp'ta Mustafa Kemal ve diğer Türk subaylarının teşkilatlandığı direniş başarılı olmuş, İtalyanlar kıyı şeridinden içeri girememişlerdir. Bu şekilde Trablusgarp'ı ele geçiremeyeceğini anlayan İtalyanlar Çanakkale Boğazını abluka altına alarak ve On iki Ada'yı işgal ederek Osmanlı Devleti'ni zorlamak istemişlerdir. Ancak 1912 yılında Balkan Savaşı ortaya çıkınca Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır. 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması ile Trablusgarp İtalya'ya bırakılmıştır⁹⁸.

Trablusgarp ve Bingazi'de bulunan Türk subayları Balkan Savaşı nedeniyle İstanbul'a dönmüşlerdir. Bu subaylardan Ali Fethi Bey Akdeniz Boğazı Kolordu Kurmay Başkanlığı'na ve Mustafa Kemal'de aynı Kolordu'nun şube müdürlüğüne atanmıştır. 23 Ocak 1913 tarihinde ise İstanbul'da İttihat ve Terakki Partisi yanlıları Bab-ı Ali'yi basıp hükümete el koymuşlar ve Mahmut Şevket Paşa'yı Sadrazam ve Ahmet İzzet Paşa'yı da başkomutan vekili yapmışlardır. Bu hükümetin en önemli amacı, I. Balkan Savaşı'nda Bulgar işgaline uğrayan Edirne Şehri'ni kurtarmak olmuştur. 21 Temmuz 1913 tarihinde Enver Paşa, II. Balkan Savaşı'nı fırsat bilerek ani bir operasyonla Edirne Şehri'ni kurtarmıştır. Edirne'nin Bulgar işgalinden kurtarılması için yapılan operasyonda Mustafa Kemal de görev almıştır. Daha sonra 27 Ekim 1913 tarihinde Mustafa Kemal Sofya'ya, Sofya Askeri Ataşesi olarak atanmıştır⁹⁹.

Sofya görevi Mustafa Kemal'in ilk kez batılı bir toplum içerisinde uzun bir süre yaşaması anlamına gelmektedir. Bu göre Mustafa Kemal'in Türk toplumunda gerçekleştireceği inkılapları birebir yaşayarak tecrübe etmesini sağlamıştır. Örneğin Kinross ;

“Bir gece, Bulgar Türklerinden Şakir Zümre adında bir arkadaşıyla operada verilen bir galaya gitti. Bu çok şık bir toplantıydı. Seyircilerin parlaklığı, zarifliği,

⁹⁷ Kinross, *age*, s.70.

⁹⁸ ***Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri***, (Semih Yalçın, Mustafa Turan, Mustafa Ekincikli, İlhan Aksoy, Şarika Gedikli), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s.76.

⁹⁹ Bayram Akça, Mustafa Kemal'in Askerlik Hayatında Çanakkale Savaşlarının Yeri, Muğla ***Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(İLKE)***, Atatürk'ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, s.107.

Mustafa Kemal'in üzerinde derin bir etki yaptı. Perde sırasında Kral Ferdinand'la tanıştırdı. Kral ona izlenimlerini sordu. Mustafa Kemal sadece: "Fevkalâde"! diyebildi. Operadan sonra iki arkadaşı, bazı tanıdıklarını Grand Hotel de Bulgarie'de yemeğe götürdüler. Misafirler gittikten sonra Mustafa Kemal, duyduğu heyecanı Şakir Zümre'ye açıkladı. Batı uygarlığı buydu işte. Türkiye'de böyle şeyler yoktu. İstanbul'da opera şöyle dursun, adamaklı bir tiyatro bile yok sayılırdı. Türkiye, yakın bir gelecekte bu gibi şeylere kavuşmalıydı. Türkler, Avrupa'daki toplum hayatının inceliklerini, güzelliklerini öğrenmeliydiler¹⁰⁰" demektedir.

Sadi Borak Mustafa Kemal'in Sofya'da tanıştığı Madam Hilda adındaki kişiyle aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarmaktadır:

"Mustafa Kemal bir gün Madam Hilda'ya:

- "Türkiye'nin bu gidişi iyi değil. Türkiye'yi modern bir memleket yapmalı. Tıpkı Batı gibi. Bu memleketi baştan aşağı değiştirmeli. Allah nasip ederse günün birinde Türkiye'nin idaresinde rol sahibi olursam bilirim yapacağım yenilikleri..."

Sonra Mustafa Kemal Hilda'ya sormuş:

- "Siz Avrupalısınız. Türkiye'de ne yenilikler yapmak lazım, daha iyi bilirsiniz. Bu mevzuda bana fikirlerinizi söylemek ister misiniz?"

Madam Hilda, Mustafa Kemal'e şu cevabı vermiş:

- "Kadının hürriyeti çok mühim. Duyduğuma göre sizde kadınlar çarşaf ve peçe kullanırlarmış. Bu hiç iyi değil."

Mustafa Kemal, Hilda'ya şu karşılıkta bulunmuş:

- "İyi değil Hilda. Peçeyi hemen kaldırmalı. Sonra, bir erkek birden fazla bir kadınla evlenmemeli. Erkekler Avrupalılar gibi şapka giymeli. Erkekler ve kadınlar eşit haklara sahip olmalı, Avrupalılar gibi yaşamalı.¹⁰¹" demiştir.

Bu konuşmada geçen çarşaf, peçe, çok eşlilik, kadın-erkek eşitliği gibi kavram ve olguların dinî nitelikleri konumuz dışında olmakla birlikte; yine bu oldu

¹⁰⁰ Kinross, *age*, s.81. (Kinross eserinin bu sayfasında dipnot olarak Ankara'da bulunan Opera Binası'na da atıf yapmaktadır.)

¹⁰¹ Sadi Borak, *Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk*, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004, s.35.

ve kavramların Mustafa Kemal'in bu konuşmayı yaptığı dönemde Osmanlı Türk toplumunda dinin birer parçası olarak algılandıkları bilinmektedir. Hatta Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde fikir hayatını etkileyen dört önemli fikir akımından biri olan İslâmcılığın savunucuları "saçları dahi dahil olduğu halde vücutlarını ziynetten ari bir şeyle calib-i şehvet olmayacak bir libasla örtmelidirler" ve "birkaç kadınla evlenmek tabii zaruretlere dendir"¹⁰² gibi bu konular hakkında fikir beyan eden düşünürler bulunmaktadır.

Mustafa Kemal'in Madam Hilda ile yaptığı konuşmaya benzer bir konuşmayı Bulgar Türkoloğu İvan Manolof, Meşrutiyetten (1908) bir iki yıl önce Selanik'te Atatürk'ten dinlemiştir. Atatürk, Manolof'a:

"Bir gün gelecek, ben hayal zannettiğiniz bütün bu devrimleri başaracağım. Bağlı olduğum millet, bana inanacaktır. Düşündüklerim hiçbir demagoji ürünü değildir. Bu millet, gerçeği görünce, arkasından duraksamaksızın yürür. Dava uğrunda ölmesini bilir. Saltanat yıkılmalıdır. Din ve devlet işleri birbirinden ayrılmalı, doğu uygarlığından benliğimizi sıyırarak batı uygarlığına aktarılmalıyız. Kadın ve erkek arasındaki ayrımlar silinerek yeni bir sosyal düzen kurmalıyız. Batı uygarlığına girebilmemize engel olan yazıyı atarak Latin kökünden bir alfabe seçmeli, kılık kıyafetimize kadar, her şeyimizde Garplılara uymalıyız. Emin olunuz ki, bunların hepsi bir gün olacaktır"¹⁰³ demiştir.

Bu iki konuşmanın birbirini tamamlayıcı özelliği Mustafa Kemal'in sosyal hayatta İslâm Dininin o dönemde bilinen uygulamalarına aykırı amaçlar içerisinde olduğunu göstermesidir.

II. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA

19. yüzyılın sonlarında Avrupa'da başlayan sömürge yarışı, siyasal çıkar çatışmaları, sanayi inkılâbının etkileri gibi siyasi ve ekonomik gelişmeler Avrupa devletlerinin bloklaşmasına neden olmuştur. Bu bloklaşma Avrupa'yı bir savaşın eşiğine getirmiştir. 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdı Franz Ferdinand ve eşinin bir Sırp tarafından öldürülmesi üzerine başlayan Avusturya-

¹⁰² Safa, *age*, ss.66-67.

¹⁰³ Borak, *age*, s.35.

Macaristan İmparatorluğu ve Sırbistan arasındaki gerginlik Almanya ile Rusya arasında da sorunlara neden olmuştur. Bu sorunlar sonucunda 1 Ağustos 1914'te Almanya, Rusya'ya savaş açmıştır. Bunun sonucunda Birinci Dünya Savaşı başlamış ve kısa bir sürede tüm Avrupa'yı etkisi altına almıştır.

Bu savaşa Almanya'nın yanında giren Osmanlı Devleti belli başlı dört cephede savaşmıştır. Mustafa Kemal de savaşın başlaması üzerine savaşta aktif görev almak istemiştir. Ancak her defasında kendisine "Sizin için orduda her zaman bir görev vardır. Ancak Sofya Askeri Ataşeliğinin önemi dolayısıyla Sofya'da kalmanız daha faydalı olacaktır" denildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal " Vatanın müdafaasına ait fiili vazifeden daha mühim bir vazife olamaz. Arkadaşlarım muharebe alanında bulunurken ben Sofya'da Askeri Ataşelik yapamam. Eğer I. Sınıf zabıt olma özelliğine sahip değilsem bana açık söyleyin¹⁰⁴" demiştir. Ancak Mustafa Kemal'in ısrarları sonuç vermiş, 19. Tümen Komutanlığına atanmıştır.

Savaşta büyük başarılar gösteren Mustafa Kemal ;

"Biz kişisel kahramanlıklarla uğraşmıyoruz. Yalnız size Bomba Sırtı olayını anlatmadan geçemeyeceğim. Karşılıklı siperler arasındaki mesafe sekiz metre, yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekilerin hiçbirisi kurtulmamacasına düşüyor. İkinci siperdekiler onların yerini alıyor. Fakat ne kadar imrenilecek bir soğukkanlılık ve tevekkül ile biliyor musunuz? Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor ve en ufak bir çekinme bile göstermiyor. Sarsılmak yok. Okumak bilenler Kuran-ı Kerim okuyor ve Cennet'e gitmeye hazırlanıyor. Bilmeyenler kelime-i şahadet çekerek yürüyorlar. İşte bu Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren hayret ve tebrike değer bir örnektir. Emin olmalısınız ki Çanakkale Muharebelerini kazandıran bu yüksek ruhur¹⁰⁵" diyerek bu savaşta başarıyı Türk askerinin imanına bağlamıştır.

Çanakkale Savaşı ile ilgili bir anısını anlatan Albay Şefik Aker: "8/9 Ağustos (1915) gecesi bana 19. Fırka Komutanlığı'nı teslim edip Anafartalar Grup Komutanlığı'nı idareye giderken benim sol yanımda idi. Ağzından çıkan bir fisilti dikkatimi çekti. Onun selamet ve başarı için Allah'a fisilti ile niyazda bulunduğunu

¹⁰⁴ Bayram Akça, "Çanakkale Savaşlarında Mustafa Kemal'in Rolü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI. Cilt, Sayı, 2, 2006, s.3.

¹⁰⁵ Ramazan Hurç, Çanakkale Savaşlarının Manevi Yönü, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, 1999, s.79.

*görmüş ve anlamıştım*¹⁰⁶” demektedir. Bu anıya göre Mustafa Kemal’in sistemli bir komutan olmanın yanı sıra, aynı zamanda manevi desteğe de ihtiyaç duyduğunu söylemek mümkündür.

1915 yılının sonunu, İstanbul ve Sofya’da izinli olarak geçiren Mustafa Kemal, 14 Ocak 1916’da Edirne’deki ordu kumandanlığına tayin edilmiştir. Bu kolordunun Kafkas Cephesi’ne gönderilmesi üzerine (27 Şubat 1916) Edirne’den ayrılan Mustafa Kemal, 1 Nisan 1916’da Silvan’da generalliğe terfi etmiş olarak, Doğu Cephesi kuvvetlerinin başında bulunmuştur. Mustafa Kemal, Kafkas Cephesi’nde savunma savaşları yapmış ve düşmanın Diyarbakır üzerine ilerlemesine engel olduğu gibi, Bitlis ve Muş’u da düşman elinden geri almıştır (6-7 Ağustos 1916). Bu başarısından dolayı altın kılıçlı imtiyaz madalyası kazanmıştır.

I. Dünya Savaşı sonunda, 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’ni takiben, İstanbul’un ve vatan topraklarından bir kısmının işgali karşısında, Padişah ve İstanbul Hükümeti, bu işgallere engel olamamış, milletin hak ve hukukunu korumak yerine, boyun eğme politikası gütmüştür. Mondros Mütarekesi sonrasında, şehir veya kasabalarının işgal edileceğini duyan veya işgal olasılığını düşünen bazı bölgelerdeki halk, işgale karşı koymak üzere yararlı olacağını umduğu bir takım protesto ve girişimlerde bulunmuş, bazı yerlerde de işgallerin gerçekleşmesi üzerine işgal altına giren bölgelerle buralara yakın yerlerde Müdâfa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk veya Redd-i İlhak Cemiyetleri kurmuşlardı. Kuva-yı Milliye adı verilen milis müfrezeleri oluşturulmuş, küçük çapta da olsa yer yer işgalci düşmana karşı direniş başlatılmıştır.

Atatürk, işgal altındaki İstanbul’da düşündüğü kurtuluş plânını gerçekleştirmenin mümkün olamayacağını görerek, Doğu Karadeniz’de Rum ve Ermeni Çeteleri’nin baskın ve cinayetlerine direnişle karşılık veren Türkleri durdurmak, olayları yatıştırmak amacını taşıyan görevlendirmeye kendi isteğiyle talip olmuş, 19 Mayıs 1919’da Samsun’a gelmiştir. Fakat, Samsun’a geldiği ilk günden itibaren, yakınlık kurduğu Türk halkından, umduğu desteği sağlayabileceğini görerek: "Millî hâkimiyete dayanan kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak" kararını vermişti. Millî Mücadele’yi başlatırken: "Ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir millî sır gibi vicdanımda

¹⁰⁶ Ahmet Yaşar Zengin, *Atatürk ve İslâmiyet*, Truva Yayınları, İstanbul, 2010, s.128.

taşıyarak, yavaş yavaş bütün bir topluma uygulamak mecburiyetinde idim", demektedir.

18 Haziran 1919'da, Edirne'de I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey'e şifre ile verdiği direktifte belirttiği hususlardan biri şöyledir: *Bağımsızlığımızı kazanıncaya kadar, bütün milletle birlikte fedakârca çalışacağıma mukaddesatım üzerine yemin ettim. Artık benim için Anadolu'dan hiç bir yere gitmemek kararı kesindir*¹⁰⁷

Burada da görüldüğü gibi Mustafa Kemal milleti için çalışmanın önemini “mukaddesat” üzerine yemin ederek vurgulamaktadır.

III. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE

İstanbul'a geldiğinden beri Anadolu'ya geçme niyetinde olan Mustafa Kemal'in aradığı fırsat İtilaf Devletleri'nin Karadeniz bölgesinde, Samsun, Vezirköprü, Merzifon ve dolaylarında Türklerin, Hıristiyanlara saldırdığı iddiası ile İstanbul Hükümetine verdikleri nota ile doğmuştur. Bu nota üzerine İstanbul Hükümeti dürüst, güvenilir ve iyi bir asker olduğu bilinen ve İttihatçılarla arası açık olan Mustafa Kemal Paşa'yı 9. Ordu Müfettişliğine tayin etmiştir. Mustafa Kemal 16 Mayıs 1919 günü Samsun'a hareket etmiş ve 19 Mayıs 1919 günü kendisi dâhil 55 kişiyle Samsun'a ulaşmıştır. Kaybedilecek zamanın olmadığını iyi bilen Mustafa Kemal, yöre halkına gerçekleri anlatarak, yabancılara karşı bir cephenin oluşturulması gereğini izah ederek çalışmalarına başlamıştır. Mustafa Kemal, yöre halkına Rum çetelerine teslim olunmaması, İslâm çeteleriyle işbirliği yapılması gibi telkinlerde bulunmuştur¹⁰⁸.

Mustafa Kemal Samsun'a çıktığı andan itibaren o dönemde halkın doğal liderleri konumunda olan din adamlarıyla irtibat halinde olmuştur. Mustafa Kemal'i Samsun'a çıkışında ilk karşılayanlardan biri de Mavnacılar Kahyası ve Samsun

¹⁰⁷ Kemal Çelik, Atatürk'ün Yasallık (Meşruiyyet)Anlayışı, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, X. Cilt, Sayı, 39, s.401.

¹⁰⁸ Erdal Aydoğan, “Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal”, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, ss.35-36.

Vilayet Meclisi üyesi Molla Hacı Dursun Efendi'dir¹⁰⁹. Mustafa Kemal Samsun'da altı gün kalmış ve burada Anadolu'ya gönderilme amacının dışında çok önemli işler yapmıştır. Bu durum İtilaf Devletleri'ni oldukça rahatsız etmiştir. Hatta İngiliz İşgal Kuvvetleri Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, 19 Mayıs 1919 günü Harbiye Nazırına gönderdiği yazıda "9'uncu Ordu dağıtıldığı halde ona bağlı birlikler için bir müfettişin geniş bir kurmay heyetiyle gönderilmesinin asıl maksadını" öğrenmek istemiştir. Harbiye Nezareti adına Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa tarafından bu yazıya verilen cevapta: "Mustafa Kemal Paşanın bölgede asayiş ve huzuru sağlamak, silah ve cephaneleri toplamak ve dağınık bulunan ordu birliklerini teftiş etmek" gibi görevlerle gönderilmiş olduğu belirtilmiştir¹¹⁰. Bu durum karşısında Mustafa Kemal, karargâhını Samsun'dan Havza'ya taşımıştır. Mustafa Kemal'in Havza'yı tanımak amacıyla Havza Kaymakamlığına sorduğu sorular dikkat çekicidir:

"Mahrem ve Mahsustur Sayı: 197

Havza Kazası Kaymakamlığı'na

Melhuf sualler hakkında malûmatı seria verilmesini rica ederim.

Dokuzuncu Ordu Kıtâat-ı Müfettişi Fahr-i Yaverî Hazret-i Şehriyârî Mirliva
M. Kemal

- 1- *Kazanın nevahi üzerine nüfusu İslâm, Hristiyan (Ermeni, Rum)*
- 2- *Mütarekeden sonra olan belli başlı vukuat, son iki ay zarfında şekavetin derecesi ve mühim vakası addeten gösterilecek.*
- 3- *Bu şekavete karşı hükümetin ve ciheti askeriyenin icraatı ve muvaffakiyeti derecesi.*
- 4- *Mücvir kazaların derece-i asayiş ve kazanız üzerindeki tesirâtı.*

¹⁰⁹ Mehmet Saray, Ali Tuna (Hazırlayanlar), *Atatürk'ün İslâma Bakışı Belgeler Görüşler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.76.

¹¹⁰ Osman Akandere, Millî Mücadelenin Başlarında Mustafa Kemal Paşada Sine-i Millet Düşüncesi İle Askerlikten İstifası Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:11, 2002, s.256.

5- *Ermeni ve Rumların Hükümet'e olan münasebeti, bunların hariç komitelerle derece-i irtibatı ve münasebeti ve mühim eşhası kimlerdir.*

6- *İngiliz ve Amerikan memurları bu kaza dâhilinde kimlerle temastadır. Ve ne gibi gaye gözetiyorlar.*

7- *Bir Yunan zabıt'ının bu havaliye hafiyen geldiği vaki mi?*

8- *İslâmların mütehayyizanı ve ulemasından ve nafizülkelâm zevattan kimler varsa esamisi.*

9- *Memurin-i mülkiye ve askeriyenin ahlâk ve etvarı.*

10- *Ahalide aşar düyunatı çok mudur, ne tahsil ne kadardır, ordu namına ambarlarda neler vardır.*

11- *Harb-i umumide kaza vesaiti nakliyesi ne dereceye kadar harap olmuştur.*

12- *Halktaki tahassusat-ı siyasiye İslâmlarda ve Hıristiyanlarda ayrı ayrı...¹¹¹* Mustafa Kemal'in öğrenmek istediği 8. ve 12. Maddeleri konumuzla doğrudan ilgilidir. Buna göre Mustafa Kemal dinin ve din adamlarının halk üzerindeki etkisinden yararlanmayı planlamaktadır.

Mustafa Kemal 28 Mayıs 1919'da komutanlara, valilere ve kaymakamlara gönderdiği telgrafta, memleketin içinde bulunduğu durumu açıkladıktan sonra düzenli, planlı olarak, azınlıklara da zarar verilmeyecek bir şekilde heyecanlı mitinglerin yapılması gereğini vurgulamış ve milli mukavemet cephesini oluşturmak için yoğun bir gayret içinde olunmasını tavsiye etmiştir. 29 Mayıs 1919'da kolordu kumandanlarına gönderdiği telgrafta ise düşmanın İzmir'i işgalinden sonra, Anadolu'yu adım adım ele geçirebilecekleri hususunu vurgulamış, taht-ı işgalde bulunan Makam-ı Hilafet ve Hükümet'in adeta esaret altına girdiğini bunun için; bu esareten kurtulmanın, hür ve bağımsız yaşamının yolunun milletin bu davaya sahip çıkmasında olduğunu; bunu gerçekleştirmek için her türlü çareye

¹¹¹ Aydoğan, *age*, s.45.

başvurulabileceğini, dahası vatanperver çetelerden de istifade edilmesi mecburiyeti doğduğunu ilan etmiştir¹¹².

Burada konumuz açısından ilgi çekici olan Mustafa Kemal'in "Makam-ı Hilafet'e" vurgu yapması olmuştur. Makam-ı Hilafet'e yapılan bu vurgu daha sonraki açıklamalarda sıklık kazanacaktır. Ayrıca bu çağrı sonrasında yapılan gösteri ve mitinglerin Ramazan ayına denk gelmesi de bu mitinglere ayrı bir heyecan katmıştır.

Daha sonra Mustafa Kemal, Havza'nın ileri gelenlerini toplayarak bir miting yapılmasını ve miting gününü 30 Mayıs 1919 Cuma günü olmasını istemiştir. Hacı Bayramzade Sıdkı Efendi'nin de bu programda içinde bulunulan şartları, Türk milletinin uğradığı felaketi bunun için de silahlanmak gerektiğini anlatan bir konuşma yapması planlanmıştır. 30 Mayıs* günü hava muhalefetine rağmen büyük bir kalabalık toplanmış hep birlikte Cuma namazı kılınmış ve ardından da mevlit okutulmuştur. Ancak Mustafa Kemal mitingi yeterli bulmayarak tekrar yapılmasını istemiştir. 13 Haziran'da ahali tekrar davet edilmiş ve büyük bir katılımı miting aynı gün yapılmıştır. Mitingde "Türk ölmemiş ve ölmeyecek" sloganıyla ruhlar ateşlenmiş, konuşmaların ardından toplanan ahaliye "din, namus ve nikâhları" üzerine yemin ettirilmiştir¹¹³.

Miting için Cuma vaktinin belirlenmesi, tanınmış bir hocanın davet edilmesi, mitingde mevlit okutulması ve 13 Haziran'daki mitingden sonra halka "din, namus ve nikâh" üzerine yemin ettirilmesi Mustafa Kemal'in dinin halk üzerindeki etkisinden faydalanmak için politik bir hamle olarak değerlendirilebileceği gibi bu

¹¹² Aydoğan, *age*, s.56.

* Erdal Aydoğan, Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlanan Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal adlı eserinde bu miting için 30 Mayıs 1919 tarihini vermektedir. Ancak yine Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlanan, Mehmet Saray ve Ali Tuna tarafından hazırlanan "Atatürk'ün İslâma Bakışı" adlı eserde bu tarih 6 Haziran 1919 olarak verilmektedir s.77-78. (ilgili bölüm Recep ÇELİK tarafından hazırlanmıştır). Bize göre 30 Mayıs'ta yapılması planlanan miting ertelenmiş olması, Aydoğan'ın cümle kurgusunda hata yapmış olması muhtemeldir. Ancak 30 Mayıs, 6 Haziran ve 13 Haziran tarihlerinin her üçü de Cuma gününe denk gelmektedir.

Ayrıca Aydoğan'ın "Hacı Bayramzade Sıdkı Efendi" olduğunu söylediği şahıs Atatürk'ün İslâma Bakışı" adlı eserde yalnızca Sıtkı Efendi olarak geçmekte; "Hacı Bayramzade" ayrı bir şahıs olarak Girem Köyü imamı ve daha sonra Havza Müftüsü olarak ayrıca anılmaktadır. Ancak konumuz açısından geçerli olan Mustafa Kemal'in Havza'da din adamlarının etkisinden yararlanmak istediğidir.

¹¹³ Aydoğan, *age*, s.58.

kavramların zaten halkın düşmana karşı doğrudan savunmak istedikleri değerler olduğu göz önünde bulundurularak “olması gerekenin” bu olduğu da söylenebilir.

Mustafa Kemal Havza'dayken, Diyarbakır'da kurulan bir Kürt Kulübü'nün İngilizlerin etkisi altında bölücü faaliyetlerde bulunduğunu fark edip, bu konuda tedbir almak istemiştir. Bu amaçla Diyarbakır'da bulunan Mebus Kamil Beyefendi'ye gönderdiği telgraf şu şekildedir:

“Haberlere göre, harici düşmanlarımıza karşı din birliğinin el ele vererek sevgili topraklarımızı kurtaracağı bu öldürücü anda Diyarbakır'da Kürt Kulübü ile Türkler arasında çeşitli muhalefet varmış. Bunun her iki kardeş ırk için ne elim sonuçlara sebep vereceğini zât-ı alileri pek güze takdir buyurursunuz... Harici düşmanın hukuk-u milliye ve istiklalimizi ayaklar altına almaya başladığı bu günlerde ortaya atılmış en büyük hıyanet olacağını vatanın kurtarılması için milli birliğin hedef alınması nokta-i nazarında Kürt Kulübü'ne gerekli vasiyetlerde bulunulması¹¹⁴” Yine bu telgrafta da görüldüğü üzere Mustafa Kemal “kardeşliğe” vurgu yaptığı gibi “din birliğine” de vurgu yapmaktadır.

A. Amasya Genelgesi

Milli Mücadele tarihi açısından önemli duraklardan biri de Amasya'dır. Mustafa Kemal, 13 Haziran 1919 tarihinde, Amasya'ya hareket etmiştir. Amasya'da Gezirlik Mevkii'nde Mustafa Kemal'i yine bölgenin önde gelen din adamları karşılamıştır. Bu din adamlarından Amasya Müftüsü Hacı Tevfik Efendi'nin Atatürk nezdinde yeri ayrıdır. Mustafa Kemal Hacı Tevfik Efendi'ye henüz Havza'da iken bir telgraf göndermiş; Hacı Tevfik Efendi cevaben:

“Amasya halkı müdafa-i vatan, muhafaza-i din ve devlet yolunda mücahade edenleri bağrına basmakla müftehir olacaktır¹¹⁵” demiştir. O gün orada bulunan Hüsrev Gere de anlarında ; *"Havza'dan Amasya'ya gelişimizde şehre gelinceye kadar bizi karşılayan olmamıştı" ama "En gönülden coşkun karşılama Amasya'da oldu."* *"...daha sonra azmî, heyecanı, hareketliliği ve karar Kat'iliği ile bizi hayran bırakan*

¹¹⁴ Aydoğan, *age*, s.74.

¹¹⁵ Mevhibe Savaş, “Mustafa Kemal, Amasya ve İki Din Adamı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, V. Cilt, Sayı, 19, 1997, s.315.

Müftü Hacı Teyfik Efendi yanındaki eşraf heyeti ile geldi neden yollara düştüğümüzün idrâki içinde olduğunu anlatan hava içinde, adeta minberden vaaz edercesine kelime ve harflerin üzerine basarak; "...Beldemize hoş geldiğiniz Paşa...Bütün Amasya emrinizdedir. Gazanız mübarek olsun..."

"Asla beklemediğimiz bu hitap aynı zamanda istikbâlin teşhisi gibi idi. Paşa elini uzatan bu mübarek insanın elini öpmek ister gibi eğildi. O üzerinde üniforması olan Anafartalar kahramanını muhabbetle kucakladı. Yanındaki zevatı bir bir tanıttı. Millî mücadelede ilk defa bütün bir şehir safhalarını öğrenme ihtiyacı duymadan, çetinliği besbelli vatan kurtuluşu mücadelesinin bayrağını açma kararındaki bir evlâdının safına katılıyor ve bunu mübarek bir din adamının rehberliği, delaleti, öncülüğü ile yerine getiriyordu. Paşa'nın çok yakınında idim. Kendisi memleketin içinde bulunduğu buhranı anlatmaya hazırlanır ve gayesi yolunda yardım ve anlayış beklerken bu beklemediği tasvip ve âdeta açık kart önünde öyle heyecanlandı ki, bana döndü.

-Hüsrev...Görüyor musun? Müftü Efendi Hazretleri ne söylüyor dedi. Ve o heyecan içinde diyeceğim ki o ilk günlerin en güzel, inandırıcı, aydınlatıcı konuşmasını yaptı.¹¹⁶" demektedir.

Bu anı da dikkatimizi iki şey çekmektedir. Birincisi Mustafa Kemal'in bir din adamının elini öpmek ister gibi eğilmesi, ikincisi de Hacı Teyfik Efendi'nin konuşmasından sonra heyecanını gizleyememesidir. Her iki durumda Mustafa Kemal'in Havza gibi Amasya'da da din adamlarının kendisine verdikleri destekten memnun olduğu ve büyük mücadelesinde bu desteğe duyduğu ihtiyacın karşılanmasından mutlu olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu dönemde din adamlarının desteği gerçekten önemlidir. Nitekim Kılıç Ali de hatıralarında;

"Din adamları bile iki kutba ayrılmıştı. Bir kısmı Saray'ın yanında saf tutmuş; şeyhülislâmın Ulusal Mücadele'ye padişaha ve meşru hükümete isyan damgasını vuran suçlamasına inanmış ve karşımızda yer almıştı. Çok şükür ki büyük çoğunluğu ile Anadolu uleması Kurtuluş Savaşı'mızın manevi öncüleri olarak yanımızda, hatta başımızda idiler. Nitekim Erbaa'da, Amasya Müftüsü Hacı Teyfik Efendi'yi bir elinde namaz seccadesi, bir elinde mavzerle görünce hiç hayret

¹¹⁶ Savaş, *agm*, s.316.

*etmedim*¹¹⁷” demiştir. Din adamlarının karşı saflarda yer aldığı bir ortamda Mustafa Kemal’in henüz yolun başında olduğunu söyleyebileceğimiz bir dönemde Hacı Tevfik Efendi gibi din adamlarının rolü inkâr edilemez.

Amasya’da Mustafa Kemal’i destekleyen ve Mustafa Kemal tarafından unutulmayan önemli bir din adamı da Abdurrahman Kamil Efendi’dir. Abdurrahman Kamil Efendi, Mustafa Kemal’le tanıştıkları günün ertesi Cuma namazında edeceği vaazı (zekât konusunda) Mustafa Kemal’in isteği ile değiştirmiş vatanın kurtuluşu ile ilgili bir vaaz vermiştir. Bu vaazda *"Hazret-i Ömer gibi bir Başbuğ"* diyerek Mustafa Kemal’i işaret eden Abdurrahman Kamil Efendi hakkında Mustafa Kemal daha sonra;

"Bundan beş sene evvel buraya geldiğim zaman bütün millet gibi vaziyet-i hakikiyeyi anlayamamışlardı. Fikirlerde teşevvüş vardı. Dimağlar âdeti durgun bir haldeydi. Ben burada birçok zevatla beraber Kâmil Efendi Hazretleriyle de görüştim. Bir camii şerifte hakikati halka izah ettiler. Efendi Hazretleri Halka dediler ki: "Milletin şerefi, haysiyeti, hürriyeti, istiklâli hakikaten tehlikeye düşmüştür? Bu felâketten kurtulmak icap ederse vatanın son ferdine kadar ölmeyi göze almak lâzımdır. Padişah olsun, isim ve unvanı ne olursa olsun hiç bir şahıs ve makamın hikmet-i mevcudiyeti kalmamıştır. Yegâne çare-i halas halkın doğrudan doğruya hâkimiyeti ele alması ve iradesini kullanmasıdır.

*İşte Efendi Hazretlerinin bu mürşidane vuku bulan vaiz ve nasihatinden sonra herkes çalışmaya başladı. Bu münasebetle (Müftü) Kâmil Efendi Hazretlerini yâd ediyorum. Genç Cumhuriyetimiz bu gibi ulema ile iftihar eder*¹¹⁸” demiştir.

Mustafa Kemal Amasya’da bulunduğu sırada I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne büyük hizmetlerde bulunmuş olan Iraklı Şeyh Uceymi Sadun Paşa’nın Diyarbakır’da olduğu haberini almış ve Şeyh’e 15 Haziran’da bir mektup yazmıştır. Bu mektupta;

“Bütün cihan-ı İslâmın gözbebeği olan Türk ve Arap milletlerinin iftirak yüzünden ayrı ayrı düçar olması Ümmet-i Muhammet için şanlı bir halde buna karşı el ele vererek Ümmet-i Muhammedin hürriyet ve İstiklaliyeti uğrunda mücahede

¹¹⁷ Murat Yümlü, Cemil Cahit Toydemir: Askerî ve Siyasi Kariyeri Üzerine Notlar, *History Studies Volume*, 3/3, 2011, s.416.

¹¹⁸ Savaş, *agm*, s.322.

eylemek bizler için farzı ayndır. Mukaddes Hilafet makamı etrafında toplanarak küffar esaretinden tahlisi giriban eylemeğe mücahedatınızda asil kişiliğinizle beraber olduğumu arz ederim. Bu konudaki yüce görüşlerinizin 13. Kolordu vasıtasıyla bildirilmesi suretiyle fikir alışverişinde bulunmayı soylu görüşlerinize bırakarak samimiyetimi takdim ederim¹¹⁹” demiştir.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal mektubunda tamamen dinî kavramlara (Ümmet, hilafet ve farzı ayn*) gibi yer vermiştir. Mustafa Kemal’in mücadeleyi farzı ayn olarak nitelendirmesi dinî bir kavramı da dahil ederek düşüncesini kuvvetlendirmek istediğini göstermektedir. Ayrıca Fransız Binbaşısı Labon da Mardin’de Uceymi Paşa ile bir görüşme yapmıştır. Ancak Uceymi Paşa Labon’a istediği cevapları vermemiş ve Milli Mücadele’yi destekleyen açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim Heyet-i Temsiliye’nin 12 Ekim 1919 tarihli kararında: *“Fransız Binbaşısı Labon ile gerçekleşen mülakatında milli onur ve haysiyete uygun sözlerinden dolayı Mardin’de mukim Irak Şeyhül meşayih Acemi (Uceymi) Paşa’ya teşekkür olundu”¹²⁰* denilmiştir.

Emine Kısıklı Mustafa Kemal’in amaçları doğrultusunda kamuoyu oluşturma çabalarını anlatırken Mustafa Kemal’in din adamlarıyla olan ilişkisine de değinmektedir: *“O, bir taraftan Türk Milletini topyekûn Millî Mücadeleye kazandırmaya çalışırken, diğer taraftan da ömrünü tamamlamış olduğuna inandığı Osmanlı Devleti’nin yerine, millî hâkimiyet esasına dayalı, müstakil yeni bir Türk Devleti kurmak arzusundadır. Bu iki aşamalı hareket, Mustafa Kemal Paşa’nın Millî Mücadelede kamuoyu oluşturmaya zorlaştırmaktadır. Çünkü O, saltanatı ve hilâfeti yıkmaya çalışırken, Türk Milleti’ne, Padişaha sadakatle bağlı olduğu izlenimini vermek, dinsiz damgasını yememek durumundadır. Ayrıca, İttihatçıların Millî Mücadele başlangıcındaki bütün faaliyetlerine rağmen, kamuoyundaki derin İttihatçı düşmanlığı sebebiyle de, İttihatçılarla bir ilişkisi olmadığına milleti inandırmak mecburiyetindedir. Çünkü Millî Mücadele aleyhinde kamuyu oluşturmaya çalışan İtilaf Devletleri ve onların yoğun baskılarına sahne olan İstanbul Hükümeti, gerek Mustafa Kemal’in saltanat ve hilâfete düşmanlığını, gerek millî hareketin İttihatçı*

¹¹⁹ Aydoğan, *age*, ss.114-115.

* Farzı Ayn; İslâm fıkına göre bireylerin bizzat yerine getirmekle yükümlü oldukları emirlerdir. Farzı kifaye ise dünyanın herhangi bir yerindeki bir ya da birkaç Müslümanın yerine getirmesi ile diğer Müslümanlar üzerinden yükümlülüğün kalktığı ibadetlerdir.

¹²⁰ Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.203.

teşebbüsü olduğu nazariyesini bir antitez olarak kullanacaklardır. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan basın kanalıyla, bir taraftan da o günlerde Türk Milleti üzerinde nüfuz sahibi olan eşraf, şeyh, ağa, tarikat mensubu vb. unsurlar vasıtasıyla İstanbul Hükümeti ve İtilâf Devletleri'nin bu tezlerini çürütmeye çalışırken, kongreleri de, önemli bir kamuoyu oluşturma aracı olarak değerlendirecektir¹²¹”

Amasya’da bulunduğu süreç içerisinde Mustafa Kemal’in yaptığı en önemli faaliyet 22 Haziran 1919 tarihinde Amasya Tamimini (Genelgesi) yayınlamak olmuştur. Bu genelgenin maddeleri şu şekildedir:

- Vatanın bütünlüğü ve milletin istiklâli tehlikededir.

- İstanbul Hükümeti üzerine aldığı sorumluluğun icaplarını yerine getirememektedir. Bu hal milletimizi âdeta yok olmuş gösteriyor.

-Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.

-Milletin içinde bulunduğu durum ve şartlara göre harekete geçmek ve haklarını yüksek sesle cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden uzak milli bir heyetin varlığı elzemdir.

-Anadolu’nun her bakımdan en emniyetli yeri olan Sivas’ta milli bir kongrenin acele toplanması kararlaştırılmıştır.

-Bunun için bütün vilâyetlerin her sancağından milletin güvenini kazanmış üç temsilcinin mümkün olduğu kadar çabuk yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir.

-Her ihtimale karşı, bu meselenin bir milli sır halinde tutulması ve temsilcilerin, lüzum görülen yerlerde, seyahatlerini kendilerini tanıtmadan yapmaları lâzımdır.

-Doğu vilâyetleri adına, 10 Temmuzda, Erzurum’da bir kongre toplanacaktır. Bu tarihe kadar diğer vilâyetlerin temsilcileri de Sivas’a ulaşabilirlerse, Erzurum

¹²¹ Emine Kısıklı, “Sivas Kongresi'nin Milli Mücadelede Kamuoyu Oluşturulması Açısından Önemi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, I/1,1988, ss.32-33.

Kongresi'nin üyeleri de Sivas Kongresi'ne katılmak üzere hareket ederler¹²². Amasya Tamimi'nin maddeleri dikkate alındığında Amasya'da geçen yoğun dinî ortam ve söylemin aksine herhangi bir dinî kavram ya da olguya vurgu yapılmadığı görülmektedir.

Daha sonra Tokat'a geçen Mustafa Kemal, burada da din adamlarının desteğini görmüş, Konya'daki II. Ordu Müfettişliğine gönderdiği şifre telgrafında, Tokat ve Amasya havalisinin önemli bir kısmının Alevilerle meskûn olduğunu belirterek, onların milli harekete kazandırılmalarının kaçınılmaz olduğunu, bu maksatla sözü geçecek kişiler vasıtasıyla onlara nüfuz edilmesi gerektiğini bildirmiştir¹²³. Buna göre; Mustafa Kemal'in herhangi bir şekilde din adamları arasında ayırım yapmadan bu konuda hepsinin desteğini almaya çalıştığını görüyoruz.

B . Erzurum Kongresi

Mustafa Kemal, 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a varmıştır. 3. Ordu müfettişi olarak Erzurum'a giden Mustafa Kemal'i Kâzım Karabekir Paşa, Vali Münir Bey, Hoca Raif Efendi, Mazhar Müfit Bey ve Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Yönetim Kurulu üyelerinden meydana gelen bir grup Ilıca mevkiinde karşılamıştır. Ayrıca, Erzurum halkı da yollarda toplanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, kendine ayrılan Erzurum Mevkii Müstahkem Komutanlığı binasında misafir olmuştur. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, İngilizler'in kontrolündeki İstanbul Hükümetince yapılan baskı ve tehditler sonucunda, 9 Temmuz 1919'da bütün rütbe ve memuriyetlerinden istifa ettiğini bildirmiştir¹²⁴.

Erzurum Kongresi'ne gelindiğinden ise 23 Temmuz 1919'da toplantı mekânı olarak seçilen tek katlı Sultani Mektebi'nin önünde bir yandan kolordu bandosu marşlar çalarken, Kongre Şiran Delegatesi Müftü Hasan Fahri Efendi'nin duası, Kur'an-ı Kerim tilaveti ve kurbanlarla açılmıştır¹²⁵. Hoca Raif Efendi'nin yaptığı

¹²² Mustafa Turan, *Siyasi ve Hukuki Açidan Milli Mücadele*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s.42.

¹²³ Emine Kısıklı, "Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'de Türk Kamuoyunun Oluşumu", *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII. Cilt, Atatürk Özel Sayısı, 2006, s.90.

¹²⁴ Saray, Tuna, *age*, s.86.

¹²⁵ B. Zakir Avşar-Betül Duman, "Erzurum Kongresi Açış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk'ün Siyasal İletişim Anlayışı", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı:32, 2011, s.305.

açılış konuşmasından sonra yapılan oylama ile kongre başkanlığına Mustafa Kemal seçilmiştir.

Mustafa Kemal kongre başkanı olarak konuşmasına, “*Bismillah*” diyerek başlamış ve ; “*En son olarak niyazım şudur ki, Cenâbi Vâhibülâmâl Hazretleri'nin Habîb-i Ekremi hürmetine, bu Mübarek Vatan'ın sâhib ve müdâfi'i, ve Diyaneti Celîle-i Ahmedî'nin, ilâ Yevmilkiyâm harisi asdaki olan Milleti Necîbemiz'i ve Makaami Saltanat ve Hilâfeti Kübrâ'yı masun; ve Mukaddesatımızı düşünmekle mükellef olan Hey'etimiz'i, muvaffak buyursun!...Âmîn*” diyerek tamamlamıştır¹²⁶. Bu konuşmayla ilgili olarak Mahzar Müfit Kansu şunları söyler:

“Nutkun sonundaki duayı, padişahlık ve Hilâfet müessesesi hakkındaki temenniyatı belki garip bulursunuz. O zaman ben de aynı hissi duymuştum. Hatta, kongre akşamı Paşa'ya: 'Paşam, nutkunuzun sonunu müftü efendinin duası gibi bitirdiniz' dedim. O, bu tarz konuşmamı hoş gördüğü için sadece güldü ve: 'Maksadını anlıyorum, anlıyorum amma şimdi vazifemiz halkı, vatani ve esir padişahı kurtarmaya inandırmaktan ibarettir.' cevabını verdi ve ilave etti: 'Zamanında hiçbir şeyi kaçırmamak ve zamansız hiçbir şeye uzaktan yakından tevessül etmek başlıca dikkatimizi teşkil etmelidir' dedi¹²⁷.

Bu anıya göre Mustafa Kemal'in dinî kavramları politik nedenlerle kullandığı gibi bir sonuca ulaşılabilir. Nitekim Erzurum'da Heyeti Temsiliye'ye seçilen Nakşibendi Tarikatı Şeyhi Fevzi Efendi ile ilgili olarak Mustafa Kemal Nutuk'ta;

“Efendiler, tarih, gayrikabili itiraz bir surette ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakiyet için kabiliyet ve kudreti lâyetezelzel bir reisin vücudu elzemdir. Bütün ricali devletin naümidî ve aciz içinde... Bütün milletin başsız olarak

¹²⁶ Avşar-Duman, agm, s.310. (Avşar-Duman son paragrafla ilgili olarak öncelikli olarak “*Nutkun son paragrafı ise, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal iletişimin ve reel politikin diline ne kadar hâkim olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir*” değerlendirmesini ardından da “*Mustafa Kemal Paşa, bu son cümlesi ile aslında kendisi ve yakın çalışma arkadaşları hakkında çıkarılmak istenebilecek her türlü söylentinin önüne geçmek istemiş; dine olan bağlılık ve hürmetini ifade ettiği gibi, vatan ve millet yolunda uğraşlarında saltanat makamı ve hilafete bağlılığını da vurgulamaktan geri durmamıştır*” değerlendirmesini yapmışlardır.

¹²⁷ Saray-Tuna, *age*, s.89. (Ayrıca Mazhar Müfit Kansu anılarında bu tarihten daha önce 7/8 Temmuz 1919 gecesi Mustafa Kemal'in kendisine Cumhuriyetin ilanı, kadınların İslâmi giyim şekillerinin kaldırılması, Latin alfabesinin kabul edilmesi ile ilgili planlarını not ettirdiğini de belirtmiştir. Ancak aynı tarihte Erzurum'da bulunan İngiliz denetim subayı Yarbay Rawlinson “Türk milliyetçilerinin gelecekte büyük bir İslâm Cumhuriyeti kurma” olasılığını İngiltere'ye bildirmiştir. Bkz. Mango, *age*, s.285.)

zulmetler içinde kaldığı bir sırada, her vatanperverim diyen bin bir çeşit zatın, bin bir sureti hareket ve içtihat gösterdiği hengâmelerde istişarelerle, birçok hatırlara ve nüfuzlara mahkûmiyet lüzumuna kanaatle, salim ve esaslı ve bilhassa şedit yürümek ve en nihayet çok müşkül olan hedefe vâsıl olmak mümkün müdür? Tarihte, bu tarzda mazhariyete nail olmuş bir heyeti içtimaîye irad olunabilir mi? ikincisi Efendiler; millet, memleket, siyaset ve ordu idareler ile hiçbir alâka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş gelişigüzel zevattan, bilfarz Erzincanlı bir Nakşî şeyhi ve Mutkili bir aşiret reisi gibi zavallılardan da teşkili, ihtimalden hariç olmıyan herhangi bir heyeti temsiliyeye, mevzuu bahs olan vaziyet ve vazife bırakılabilir midir? Ve bırakıldığı takdirde, memleket ve milleti kurtaracağız, dediğimiz zaman, milleti ve kendimizi iğfal etmiş olmak gibi bir hata irtikâp etmeyecek miydik? Bu mahiyette bir heyete, perde arkasından yardım edilebileceği mevzuu bahs olsa da, bu tarz, şayanı emniyet telâkki edilebilir midir? Bu söylediklerimin, o günlerde değilse bile, artık bugün, cihanca, gayrikabili ret hakayikten görüldüğüne asla şüphe yoktur. Maamafih, ben, bu söylediklerimi geçmiş günlere ait bazı hatırat ve vesaik ile de burada teyit etmeyi, nesli atinin içtimaî ve siyasî ahlâkıyatı noktai nazarından bir vazife addederim. Bu dakikaya kadar olduğu gibi bundan sonra da temas edeceğim vakayi münasebetile, bu husus, kendiliğinden tavazzuha başlayacaktır¹²⁸” demiştir.

Ancak burada Nakşî Şeyhi Fevzi Efendi'nin dinî kimliği üzerinde durulmadığı, devlet işlerine aşına olmadığı üzerinde durduğu da söylenebilir.

Erzurum Kongresi'nde şu kararlar alınmıştır:

-Milli hudutlar içinde vatan bir bütündür. Ayrılık kabul etmez.

-Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükümeti'nin dağılması halinde millet birlikte müdâfaa ve mukâvemet edecektir.

-Vatanın ve istiklâlin muhafaza ve teminine Merkezî Hükümet muktedir olmadığı takdirde maksadın temini için geçici bir hükümet teşekkül edecektir. Bu hükümet heyeti, Milli Kongre'ce seçilecektir. Kongre toplanmış değilse, bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

¹²⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997, ss.47-48. (Bundan sonra NUTUK olarak işaret edilecektir)

-Kuvâ-yı Milliye'yi âmil ve İrade-i Milliye'yi hakim kılmak esastır.

-Hıristiyan unsurlara siyasi hâkimiyetimizi ve sosyal dengemizi bozucu imtiyazlar verilemez.

-Manda ve himaye kabul olunamaz.

-Milli Meclis'in derhal toplanmasına ve icraatının meclisin denetimine konulması için çalışılacaktır.

-Erzurum Kongresi'nde alınan bu kararların yürütülmesi için seçilen Temsil Heyeti'nin başına Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir¹²⁹.

Amasya Tamimi'nde olduğu gibi Erzurum Kongresi kararlarında da doğrudan dinî vurgular bulunmamaktadır. (Burada Hıristiyan unsurlardan bahsedilmesi dinî bir vurgu değil, siyasi anlamda azınlık karşılığıdır.) Bu durumun nedeni bağımsızlık kavramının toprak bütünlüğü üzerinden değerlendirilmiş olması ile ilişkilendirilebilir.

C. Sivas Kongresi

Erzurum Kongresi arzu ettiği bir nüveyi hazırlamış bulunuyordu. Ayrıca Sivas'ta bunu teyid fazla idi. Fakat vaktiyle acele tedbir almak lüzumuna kani olunarak bu kongre de ilan edilmiştir¹³⁰.

Mustafa Kemal ve arkadaşları 29 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'dan Sivas'a hareket etmişlerdir. Sivas'ta milli bir kongre toplanmasına Amasya Tamimi'nde karar verilmiştir. 2 Eylül 1919 tarihinde Sivas'a ulaşan Mustafa Kemal'in başkanlığında Sivas Kongresi 4 Eylül 1919 tarihinde saat 14:00' te Sivas Lisesi salonunda toplanmıştır.

Mustafa Kemal'in başkanlığında süren kongrenin gündemi iki maddeden oluşuyordu. Biri; Erzurum Kongresi'nin kabul ettiği tüzük ve bildirinin görüşülmesi, diğeri de; manda meselesi ile ilgili 25 delegenin hazırlayıp sunduğu rapor idi. Ancak, gündemin görüşülmesine üç gün sonra başlanabildi. Bu ilk üç günde neler yapıldığını

¹²⁹ Turan, *age*, ss.48-49.

¹³⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s.110.

Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatıyor: “ Üç gün, ittihatçı olmadığımızı ispat için yemin etmek gerektiğinden, yemin formülü hazırlamakla ve kongrenin açılışı dolayısıyla gelen telgraflara cevap vermekle ve bilhassa kongre siyasetle uğraşacak mı uğraşmayacak mı? Sorusunun münakaşası ile geçti. İçinde bulunulan mücadele ve faaliyet, siyasetten başka bir şey değilken, bu son konuyu münakaşa, hayret edilecek bir şey değil midir?¹³¹”

Mustafa Kemal'in yukarıda bahsettiği yemin şu şekildedir: “*Saadet ve selâmeti vatan ve milletten başka hiçbir maksadı şahsi takip etmeyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma, mevcut siyasi fırkalardan hiçbirinin emeli siyasîyesine hâdim olmayacağıma vallahi, billâhi...*¹³²”

Bu yeminde dönemin şartlarına uygun olarak “vallahi ve billahi” ifadeleri kullanılmıştır. İslâm Dinine göre yemin yalnızca Allah'a yapılır ve bu kelimelerde Allah adı geçmektedir. Arapça'da “v”, “b” ve “t” harfleri bir kelimenin başında kullanıldıkları zaman o kelimeye yemin edildiği, onun önemine vurgu yapıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen yemin Sivas Kongresi'nde Mazhar Müfit Kansu dışındaki bütün üyeler tarafından edilmiştir¹³³.

Sivas Kongresi Beyannamesi'nin beyannamenin altıncı maddesi İtilaf Devletlerinin topraklarımızı paylaşmasına karşı olup, “Düvel-i İtilâfiye'ce mütareke namenin imza olunduğu 30 Teşrin-i evvel 334 tarihindeki hududumuz dâhilinde kalıp azim ekseriyet-i îslâmiye ile meskun olan harsî ve medenî faikiyeti Müslümanlara ait bulunan vahdeti mülkiyemizin taksimi nazariyesinden bilküllüye feragatle bu topraklar üzerindeki hukuk-u tarihiyye, irkiyye, dinîyye ve coğrafiyemize riayet edilmesine ve buna mugayir teşebbüsatin iptaline bu suretle hak ve adle müstenit bir karar ittihaz olunmasına intizar ederiz¹³⁴” şeklindedir. Bu maddede toprak bütünlüğü vurgulanırken “Müslümanlarca meskûn” ve “hukuk-u dinîyye” kavramları kullanıldığı dikkat çekmektedir.

¹³¹ Zeki Çevik, *Millî Mücadele'de Müdafai Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.219.

¹³² Kısıklı, *agm*, s.34.

¹³³ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.110.

¹³⁴ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s.106.

D. Amasya Görüşmeleri

Sivas Kongresi'nden sonra yaşanan önemli bir gelişmede Amasya Görüşmeleridir. Amasya'da 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında İstanbul Hükümeti'nin Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Heyeti Temsiliye'nin Başkanı Mustafa Kemal, yaptığı görüşmeler sonucunda üçü açık, ikisi gizli olmak üzere beş protokol imzalanmıştır. Mustafa Kemal Nutuk'ta;

“Efendiler, sıra gelmişken bir noktayı belirtmek isterim. Biz milli teşkilatların ve Heyeti Temsiliye'nin İstanbul Hükümetince resmi olarak tanınmış bir siyasal varlık olduğunu; görüşmelerimizin resmi olduğunu ve sonuçlarına göre iş görmek gerektiğinin taraflarca kabul edilmiş bulunduğunu açıkça ortaya koydurmak istiyorduk.” ve devamında “Bu görüşmede, tarafların halifelik ve padişahlık konusunda karşılıklı güvenceleri ile ilgili ayrıntıları gösteren bir başlangıçtan sonra, Sivas Kongresi'nin 11 Eylül 1919 günlü bildirisindeki maddelerin görüşülmesine başlandı.¹³⁵” demektedir.

Buna göre Mustafa Kemal, Milli Mücadele'nin tanınması açısından Amasya Görüşmeleri'ne önem vermiş; görüşmelerin herhangi bir nedenle kesilmemesi için hilafet ve saltanatla ilgili giriş bölümünü önemsemeden kabul etmiştir. Gizli protokolde *“İslâm âleminin de kuvvetli bir dayanağı olan İslâm hilafeti devam ettirilecektir¹³⁶”* ifadesi yer almıştır. Nutuk'da imzasız olan beşinci protokolde, barış görüşmelerine gidecek kimselerin de tespit edildiği yazılmıştır:

“İmzasız beşinci protokol de, sulh konferansına gidebilecek zevatın esamisini ihtiva ediyordu. Maahaza bu hususta hükümet, esasa riayet etmek şart ile, serbest bulunacaktı.

Murahhaslar:

Tevfik Paşa Hazretleri Reis,

Ahmet İzzet Paşa Hazretleri Askerî murahhas,

¹³⁵ NUTUK, ss.162-163.

¹³⁶ Akyol, *age*, s.109.

Hariciye Nazırı Siyasî murahhas,

Reşat Hikmet Bey : Siyasî murahhas,

Heyeti mütehassısa:

Hâmit Bey: Maliye,

Miralay İsmet Bey : Askerî,

Reşit Bey : Umuru siyasîye,

Mühendis Muhtar Bey : Umuru nafıa,

Miralay Ali Rıza Bey: Bahriye miralayı,

Refet Bey: İstatistik,

Emirî Efendi: Tarih,

Münir Bey: Hukuk müşaviri,

Mütehassıs bir zat: Umuru ticarîye,

Mütehassıs bir zat: Mezahibi muhtelif imtiyazatına vâkıf,

Heyeti tahririye:

Reşit Saffet Bey: Maliye Kalemi Mahsus Müdiri Esbaki,

Şevki Bey ,

Salih Bey ,

Orhan Bey,

*Hüseyin Bey: Robert Kolej Türkçe Muallimi.*¹³⁷

Görüldüğü gibi barış görüşmelerine katılması planlanan uzman kişiler arasında “Mütehassıs bir zat: Mezahibi muhtelif imtiyazatına vâkıf” denilerek çeşitli mezhepler ayrıcalıklarını bilen bir kişinin de bu heyette yer alması barış

¹³⁷ *NUTUK*, s.166.

görüşmelerinde dinî alanda çıkacak meselelere de müdahale edileceğini göstermektedir.

Amasya protokolü gereği, Meclis-i Mebusan İstanbul dışında toplanmasına karar verilmiştir. Ancak İstanbul Hükümetinin bu karara uymaması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan'ın toplanacağı yer konusunda kendi başına karar vererek bu kararı millet ve milletvekillerine uygulatmanın tehlikeli olacağını düşünmüş, vereceği kararın uygulanmasını sağlamak için ordunun görüşünü almak istemişti. Bu nedenle bazı kolordu komutanlarını Sivas'a toplantıya davet etmiştir. 16-28 Kasım 1919'da yapılan Komutanlar Toplantısı'na, Heyet-i Temsiliye üyeleri ve birçok kolordu komutanı katılmıştır. Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanıp toplanmaması sorunu tartışıldı ve Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanmasına karar verilmiştir. Bu toplantıda Anadolu'da seçilen mebusların İstanbul'a gitmeden bir araya gelmeleri ve nerede toplanacakları da görüşülmüştür. Heyet-i Temsiliye'nin Eskişehir yakınlarına taşınması öngörülmüştür. Görüşmelerde Ali Fuat Paşa, Eskişehir ve Seyitgazi üzerinde durmuş fakat sonunda buluşma yerinin Ankara olması kabul edilmiştir¹³⁸.

18 Aralık 1919'da Mustafa Kemal; Mazhar Müfit, Rauf Orbay, Şeyh Fevzi Efendi, Hakkı Behiç Bey, Hüsrev Gerede, Dr. Refik Saydam, Ahmet Rüstem, Cevat Abbas Gürer, Muzaffer Kılıç ve Yüzbaşı Bedri gibi kişilerinde içinde bulunduğu 19 kişilik kafiyle Ankara'ya doğru hareket etmiştir. Ali Fuat Paşa 13 Aralık 1919'da gönderdiği şifrede; yolların hava şartları nedeniyle kötü olduğunu, Rauf Bey'le Mustafa Kemal Paşa'nın Mucur'dan temin edilecek bir araba ile Hacıbektaş'a gitmelerini ve Çelebi Efendi ile görüşmelerini çünkü, tekke babaları ile bu zatın hareketi milliye lehinde olduklarını ve kendisine bu konuda yardım edeceklerini bildirmiştir.

Ali Fuat Paşa 19/20 Aralık 1919'da gönderdiği telgrafta da ;"... *Çelebi ile Babaların hareketi milliyeyi tasvip ve buna bütün mevcudiyetleriyle iştirak etmelerinin sebebi ziyaret olduğunu (tekrar vurgulamış) Çelebi ile Babaların arası gayet açık olduğundan ona göre idare-i kelim edilmemesini*" rica etmiştir¹³⁹. Nitekim bu ziyaret, 22 Aralık 1919 tarihinde gerçekleşmiştir. Cemallettin Efendi Mustafa

¹³⁸ Oğuz AYTEPE, 85. Yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya Gelişi, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, VIII. Cilt, Sayı, 29, 2002, ss.33-34.

¹³⁹ AYTEPE, *agm*, s.35.

Kemal'i yolda karşılamıştır. Bu buluşma Sadi Borak'ın Atatürk ve Din adlı eserinde şu şekilde anlatılmaktadır: "Sayın Enver Benhan Şapolyo, Atatürk'ün Hacibektaş Tekkesini ziyaretine ait anılarını "Millî Mücadele Tarihi" adlı eserinde şöyle yazmaktadır.

"Atatürk Samsun'a ayak bastıktan sonra ilk defa Ankara'ya gidecekti. Bu amaçla Sivas'tan yola çıktılar. Fakat önce Kırşehir Hacibektaş'taki Cemalettin Efendi'yi ziyareti uygun buldu. Bu kişi, Anadolu'daki altı milyon Alevinin bağlandığı en büyük şeyhti. Bütün Türk Alevileri bu kişi ile Hacibektaş postnişini vekili Niyazi Baba'ya adeta tapıyorlardı.

Ata'nın arabası Hacibektaş'a daha gelmeden Cemalettin Efendi Ata'yı Bektaşlar mevkiinde karşılamıştır. Bu, Mustafa Kemal'e gösterilen fevkalade önemin bir göstergesiydi. Zira bir zamanlar Ankara Valisi Sırrı Paşa, Hacı Bektaş'ı ziyarete geldiği zaman Baştarla'da arabasından inip yeri öptükten sonra yaya olarak Hacibektaş'a gitmişti.

Talat ve Enver Paşalar Hacibektaş'ı ziyarete geldikleri zaman Çelebi bu iki paşayı da ancak dergâhının selamlığında karşılamıştır. Çelebi'nin Ata'yı Baştarla'da karşılaması üzerine Kaymakam vekili Nihat Bey:

— Paşam, Çelebinin bu hareketi Milli Mücadele davası için pek hayırlıdır.

Diyerek olayın önemine işaret etmiştir. Çelebi, Mustafa Kemal'i oğlu Hamdullah Efendi'nin muhteşem salonunda ağırladı. Bu salonda bir sofraya kurulmuş, cem ayini başlamıştı. Sofrada adaklar, bakireler sakilik ediyordu. Çelebi Efendi, Paşa'ya hürmeten başından yeşil sarığını çıkarmış ve rahleye koymuştu. Ata:

— Çelebi Efendi, içmez misiniz? Diye sordu. Çelebi hiç tereddüt etmeden:

— İçmiyorum, fakat sizin şerefimize zehir de olsa içerim

Derhal kadehe sarıldı ve içti. Ata da kadehi kaldırdı:

— Aynı gaye uğruna, dedi; özgür ve mutlu yaşayacağımız günler için Türkiye'nin kurtulması şerefi için. O gece Ata'yı Harem Dairesi'nde misafir ettiler¹⁴⁰”.

E. Misak-ı Milli

27 Aralık 1919 Cumartesi günü Mustafa Kemal ve beraberindekiler Ankara'ya gelmişlerdir. Ankara şehri adına karşılama heyetinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azasından Müftü Rifat Efendi, Binbaşı Fuat Bey, Kınacızade Şakir Bey, Aktarbaşızade Rasim Bey, Toygarzade Ahmet, Ademzade Ahmet, Hatip Ahmet, Kütükçüzade Ali, Hanıfzade Mehmet, Bulgurzade Tefvik Beyler bulunmuştur¹⁴¹. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, toplumun dinî dinamiklerini ve duygularını gözeterik halkla birlikte Hacıbayram'a kadar yürümüşler ve burada bulunan Hacı Bayramı Veli türbesini ziyaret etmişlerdir¹⁴².

Mustafa Kemal Ankara'da Heyeti Temsiliye ile yapılan görüşmeler sonucunda Türk istiklalinin ana hatlarını düzenleyen bir metin hazırlamış, bu metni daha sonra Mebusan Meclisi'ne Trabzon Mebusu olarak katılan Hüsrev Bey'e vermiştir. Bu metin daha sonra çok az bir değişiklikle 28 Ocak 1920 tarihinde Mebusan Meclisi tarafından “Misak-ı Milli” olarak kabul edilmiştir¹⁴³.

Misak-ı Milli'nin maddeleri şu şekildedir:

“Birinci Madde: Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskun olup 30 Teşrin-i evvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akdinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahalisinin serbestçe beyan

¹⁴⁰ Borak, Atatürk ve Din, Kırmızı Byyaz Yayınları, İstanbul, 2004, ss.101-102.

¹⁴¹ Mustafa Turan, “Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: “Milli Temsil Meselesi”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, V. Cilt, Sayı, 10, 2012, s.17.

¹⁴² Aytepe, *agm*, s.37.

¹⁴³ Turan, *age*, s.68-69 (Mustafa Turan eserin 69. Sayfasında yer alan dipnotunda “Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Misâk-ı Milli metnine esas olan metnin Heyet-i Temsiliye tarafından hazırlanan metin olup olmadığı tartışılmıştır. Misâk-ı Milli'ye ait orijinal bir metnin bulunamamasından kaynaklanan bu tartışmada, gerek Ali Fuat Cebesoy, Hüsrev Gerede ve Mazhar Müfit Kansu gibi Atatürk'ün yakınında bulunmuş kişilerin ifadeleri, gerekse Erzurum ve Sivas Kongreleri bildirimlerindeki ile Atatürk'e ait diğer belgelerdeki anlam ve üslûp benzerlikleri Misâk-ı Milli'ye ait bir belgenin olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir” diyerek Misak-ı Milli'ye ait orijinal bir metin olup olmadığı tartışmasına açıklık getirmektedir.

edecekleri araya tevfikân tayin edilmek lazım geleceğinden, mezkur hatt-ı mütareke dahil ve haricinde dinen, örfen, emelen müttehit ve yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-ı ırkıyye ve içtimaiyeleriyle şerait-i muhitiyelerine tamamıyla riayetkâr, Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskun bulunan aksamın Heyet-i Mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.

İkinci Madde: Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda ara-yı ammeleriyle Anavatana iltihak etmiş olan Elviye-i Selase için ledel-icap tekrar serbestçe ara-yı müracaat edilmesini kabul ederiz.

Üçüncü Madde: Türkiye sulhüne talik edilen Garbî Trakya vaziyet-i hukukiyesinin tespiti de sekenesinin kemal-i hürriyetle beyan edecekleri araya tebaan vaki olmalıdır.

Dördüncü Madde: Makarr-ı Hilafet-i İslâmiye ve Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye ve Merkez-i Hükümet-i Osmaniye olan İstanbul şehri ile Marmara denizinin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalat-ı âleme küşadı hakkında, bizimle sair bil-umum alakadar devletlerin müttefikân verecekleri karar muteberdir.

Beşinci Madde: İtilâf Devletleri ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasat-ı ahdiye dairesinde ekalliyetler hukuku-memalik-i mütecaviredeki Müslüman ahalinin de aynı hukuktan istifade etmeleri emniyesiyle tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

Altıncı Madde: Millî ve iktisadî inkişafatımız daire-i imkâna girmek ve daha asrî bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umura muvaffak olabilmek için, her devlet gibi bizim de temin-i esbap ve inkişafatımızda istiklâl ve serbesti-i tamme mazhar olmamız ussül esas-ı hayat ve bekamızdır.

Bu sebeple siyasî, adlî, malî ve sair inkişafatımıza mani kuyuda muhalifiz.

Tahakkuk edecek düyunatımızın şerait-i tesviyesi de bu esasata mugayir olmayacaktır.¹⁴⁴”

Misak-ı Milli’de de konumuz açısından 1. ve 4. Madde önemlidir. 1. Maddede, sınırların çizilmesinde “din, soy ve amaç birliğinden” bahsedilmektedir. 4. Maddede ise, İstanbul’un “İslâm Hilafetinin Merkezi” olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre Mustafa Kemal’in ilan edilecek olan Misak-ı Milli’ye İslâm coğrafyasının da desteğini sağlamayı amaç edindiği söylenebilir.

28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilen Misak-ı Milli 17 Şubat 1920 tarihinde ilan edilmiştir. İtilaf Devletleri’nin Misak-ı Milli’nin ilanına tepkileri sert olmuştur. 16 Mart sabahının erken saatlerinde İngiliz askerleri Şehzadebaşındaki Muzika Karakolunu basarak altı askeri şehit etmişler. Onbeş askeri de yaralamışlardır. Bundan sonra sırasıyla Harbiye Nezareti’ni, Tophane’yi işgal etmişler, aynı zamanda İngiliz Harp gemileri rıhtıma yanaşarak karaya asker çıkarmışlardır¹⁴⁵. Mustafa Kemal de İstanbul’un işgali için;

“İstanbul’un işgali şekil ve mahiyeti itibarıyla Osmanlı Devleti’nin varlığını yok saymak ve millete esaret altında yaşamayı emr-i vaki olarak kabul ettirmek amacını taşımıştır. Çünkü İstanbul’da doğrudan doğruya devlet kuvvetlerine el konulmuştur. Şöyle ki: Öncelikle Meclis-i Mebusan zorla basılarak milletvekilleri ele

¹⁴⁴ Serdar Sakin, Misak-ı Milli’nin Hazırlanışı ve İlanıyla İlgili Görüşler, *Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı, 13 Yıl, 2002, s.330.

¹⁴⁵ İstanbul’un işgalini 16 Mart 1920 günü saat 10’da telgraf memurları Manastırlı Hamdi ve Ali Efendiler Ankara’ya bildirdiler. Telgraf memurlarının bildirdikleri aynen şöyledir:

Manastırlı Hamdi Efendi (Merkez. Memuru)- “Bu sabah, Şehzadebaşı’ndaki Muzika Karakolunu İngilizler basıp oradaki askerle çarpışarak İstanbul’u işgal altına alıyorlar. Bilgilerinize arz ederim.”

Ali Efendi (Harbiye telgrafhanesi)- “İngilizlerin sabahki baskınında altı kişi şehit oldu, onbeş kadar da yaralı var. Her tarafta İngiliz askerleri dolaşüyor. İşte şimdi de nezarete geliyorlar. Nizamiye kapısındalar. İçeri giriyorlar. Teli kes...”

Manastırlı Hamdi- “Şimdi de Harbiye’nin işgali haberini aldık, Beyoğlu telgrafhanesinin önünde de İngiliz askerleri var.”

Manastırlı Hamdi- "Paşa hazretleri. İngilizler bir taraftan Tophane’yi işgal ediyorlar, bir taraftan da devamlı şekilde zırhlılarda karaya asker çıkarıyorlar. Durum çok tehlikeli bir hal alıyor.”

Manastırlı Hamdi- “İngiliz deniz askerlerinin baskını bizim askerler uyurken olmuş. Rıhtıma yanaştırdıkları zırhlılardan çıkardıkları askerler Beyoğlu’nu, Tophane’yi, Harbiye Nezaretini işgal etmişler Beyoğlu telgrafhanesi de yanıt vermiyor. Orasını da işgal etmiş olacaklar. Beyoğlu telgraf memurları müdürleriyle geldiler. Kovmuşlar. Bir saate kadar burası da işgal olunacaktır. Şimdi haber aldım efendim." (Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınları, Ankara, 1999, ss.181-182.

geçirilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Şu halde yasal bir uygulama yoktur¹⁴⁶” demiştir.

Ayrıca Mustafa Kemal İslâm Dünyası'na 17 Mart 1920 tarihinde şu beyannameyi yayınlamıştır: *“Kutsal İslâmlığın yüksek Halifelik Merkezi olan İstanbul, Milletvekilleri Meclisine ve hükümetin resmi kurumlarına el konularak zorla işgal edilmiştir. Bu saldırı Osmanlı saltanatından çok, özgürlük ve bağımsızlıklarının biricik dayanağı olan bütün İslâm Dünyasına yöneliktir. Asya'da ve Afrika'da peygamberin beğeneceği yolda özgürlük ve bağımsızlık savaşını sürdüren İslâm yetkililerinin iç kuvvetini kurmak için son önlem olarak Anlaşık Devletlerce başvurulmuş bu hareket Halifelik orununu tutsaklığına alarak bin üç yüz yıldan beri yaşayan ve sonsuza dek yaşayacağına kuşku bulunmayan İslâm özgürlüğünü hedef seçmektedir.*

Mısırın on bine varan kutsal şehitlerine, Suriye ve Irak'ın binlerce özverisi olan saygı değer yurttaşlarına Azerbaycan'dan şimdi Kafkasya'nın, Türkistan'ın, Afganistan'ın, İran'ın, Hindicini'nin sözün kısası, bütün Afrika'nın ve bütün doğunun (Asya) bugün karar ve birlik coşkunluğu, derin bir kurtuluş özlemi ile titreyen ortak düşüncelerine vurulan küçültücü tokat ve saldırının, düşmanlarca sanıldığı gibi iç gücü bozmak değil, belki bütün sertliği ile şaşırtıcı güçlere eriştireceğinden kuşkumuz yoktur. Osmanlı Ulusal Kuvvetleri, Halifelik ve Saltanatın uğradığı zincirleme suikastin başladığı günden beri süren içten birlik ve dayanışma içinde durumu, bütün korkunçluğuna karşın istek ve dayanıklılıkla değerlendirmekte ve son ehlisalip saldırılarına karşı bütün dünya İslâmlığının yaşaması, ortaklaşa karşı koymasına güvenmekten doğan bir yardım duygusu ile kararlılık ve inancın etken olduğu savaşında yardım ve tanrısal başarılarla kavuşacağına güvenmektedir.

Ortaçağın Şövalye akımlarından bugünün anlaşma ve bağlaşımlarına değin uğursuzluğu ve acımasızlığı ile gelişen ehlisalip kükreyişlerinin bu alçakça son saldırısı İslâmlığın irfan ışığına ve bağımsızlığına ve Halifeliliğin oluşturduğu kutsal birliğe bağlı olan bütün kardeşlerimizin yüreğinde de aynı kınama duygusunu ve karşı koyma ve kaynaşma görevini ve ayaklandırmayı uyandıracığına güvenerek Ulu

¹⁴⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I. Cilt, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s.58.

Tanrının kutsal savaşlarda hepimizi tutmasını peygamberlik ruhuna dayanarak birleşmiş örgütümüze yardımcı olmasını yalvarırız¹⁴⁷”.

Bu beyannameye Halifelik vurgusu yoğun olmakla birlikte işgallerin “Haçlı Seferlerine” benzetilmesi de dikkat çekicidir.

İstanbul’un tamamen işgaliyle birlikte Mebusan Meclisi kapatılmıştır. Rauf Bey başta olmak üzere, Millî Mücadele yanlısı birçok kişi İngilizler tarafından Malta adasına sürgün edilmiştir. Mebusların bir kısmı da Anadolu’ya kaçarak Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne katılmışlardır. Mebusan Meclisinin kapanmasından sonra Mustafa Kemal, 19 Mart 1920’de bütün illere, sancak ve kolordulara gönderdiği genelge ile yeni meclisin Ankara’da toplanacağını ve bu meclise Mebusan Meclisi üyelerinin de katılabileceğini bildirmiştir.

Konumuz açısından bu dönemde yaşanan en önemli gelişmelerden biri de Dürriyade Abdullah Efendi’nin fetvasıdır. 10 Nisan 1920 tarihinde yayınlanan fetva Mustafa Kemal ve arkadaşlarını asi göstererek öldürülmelerinin farz olduğunu belirtmektedir. Bu fetvanın bir bölümü şu şekildedir:

“İslâm Halifesi’nin idaresi altında bulunan beldelerde, şahıslar kendi aralarında toplanıp bir reis seçerek padişahın sadık tebaasını yoldan çıkarmaya, asker toplamaya, vergi salmaya, halkın mal ve eşyalarını yağmalamaya, Hilafet merkezi ile memleketin yol ve haberleşme şebekelerini kesmeye, halifelik otoritesini sarsmaya, halkı fitneye sevk meye, devletin temel nizamını ve asayişini bozmaya kalkıp uyarılara rağmen bu fesatlarında direnirlerse ve gerekirse bunların kitle halinde öldürülmeleri meşru ve farz olur mu? Beyan buyurula!

El cevap: Gerçeği Allah bilir ki, olur!

Sultan Mehmed Vahideddin Han Hazretleri etrafında toplanıp emirlerine uyararak bunlara karşı savaşmak vacip olur mu?

El cevap: Gerçeği Allah bilir ki, olur...¹⁴⁸

¹⁴⁷ Mustafa Onar, *Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1995, ss.44-45. (Sadeleştirmeler yazara aittir.)

¹⁴⁸ Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s.140.

Bu fetva İngiliz uçaklarıyla Anadolu'nun birçok bölgesine atılarak halkın dinî duygularına hitap ederek Milli Mücadele'nin önünün kesilmesi amaçlanmıştır. Bize göre Mustafa Kemal'in "Laik Devlet" vurgusu üzerinde durmasının temel nedenlerinden biri de bu fetvadır.

İstanbul tarafından hazırlatılan Dürrizade Abdullah Efendi Fetvası'na karşı, başta Ankara Müftüsü Rifat Efendi'nin başkanlığında, 153 din adamının onayı ve imzasıyla 16 Nisan 1920 tarihinde karşı fetva yayınlanmıştır. Bu fetva da şu şekildedir:

"1- Dünyanın nizâmının sebebi olan İslâm Halifesi Hazretlerinin halifelik makamı ve saltanat yeri olan İstanbul, mü'minlerin emirinin (Padişah'ın) varlığının sebebine aykırı olarak, İslâmların düşmanı olan düşman devletler tarafından fiilen işgal edilerek, İslâm askerleri silahlarından uzaklaştırılıp, bazıları haksız olarak şehit edilmiş, Halifelik merkezini koruyan bütün istihkâmlar, kaleler, savaş aletleri zapt edilmiş ve resmî işleri yürüten ve İslâm Ordusunu donatmakla görevli Bab-ı Âli'ye (Başbakanlık) ve Harbiye Nezâretine el konmuştur.

Bu suretle Halife, milletin gerçek menfaatleri uğrunda tedbir almaktan men' edilmiştir.

Sıkıyönetim ilân edilip harp divanları kurulmuş, İngiliz kanunları uygulanarak kararlar verilmek suretiyle Halife'nin yargı hakkına müdahale edilmiştir.

Yine Halife'nin rızası olmadığı halde, Osmanlı toprakları olan İzmir, Adana, Maraş, Antep ve Urfa taraflarına düşmanlar saldırıp oradakileri Müslüman olmayan uyruklarımızla el-ele vererek İslâmları toptan yok etmeye, mallarını yağmalamaya ve kadınlarına tecavüze, Müslüman halkın bütün kutsal inançlarına hakarete kalkışmışlardır.

Anlatılan şekilde hakarete ve esirliğe uğrayan Halifelerini kurtarmak için, ellerinden geleni yapmaları bütün Müslümanlara farz olur mu?

Cevap: Allah en iyi bilir ki, olur.

2- Bu suretle, Halifeliğin meşru hakkını elinden alanlardan kurtarmak ve fiilen saldırıya uğrayan vatan topraklarını düşmandan temizlemek için uğraşan ve çalışan İslâm halkı Şeriatça Allah yolundan ayrılmış olurlar mı?

Cevap: Allah en iyi bilir ki, olmazlar.

3- Halifeliğin gasp edilen haklarını geri almak için düşmanlara karşı açılan mücadelede ölenler "Şehit", kalanlar "gazi" olurlar mı?

Cevap: Allah en iyi bilir ki, olurlar.

4- Bu suretle din uğrunda savaşan ve görevini yapan halka karşı düşman tarafını iltizam ederek İslâmlar arasında silâh kullananlar ve adam öldürenler şeriat bakımından en büyük günahı işlemiş ve fesatçılık işlemiş olurlar mı?

Cevap: Allah en iyi bilir ki, olurlar.

5- Bu suretle aslında istemediği halde düşman devletlerinin zoru ve kandırması ile, olaylara ve gerçeğe uymayarak çıkarılan fetvalar, Müslümanlar için şeriatça dinlenir mi ve ona uyulur mu?

Cevap: Allah en iyi bilir ki, uyulmaz"

Mustafa Kemal'in de isteğiyle 153 din adamı tarafından imzalanan bu fetva Anadolu gazeteleri vasıtasıyla tüm Anadolu'ya yayılmıştır¹⁴⁹.

Bir konuda yaşanan bu fetvaya karşı fetva olayı, siyasetin ve siyasi tarafların birbirlerine karşı dinî koz olarak kullanmalarının sakıncalarını göstermesi bakımından önemlidir. Böyle bir olayın ilerleyen dönemde Mustafa Kemal'i devlet yönetiminde laiklik uygulaması konusunda daha ciddi fikirlere sahip olmasına neden olmuştur. Nitekim Esat İleri Hoca'nın bu konuda anlattığı bir anı nakledilmektedir:

"Size, Devrimimizin önemli bir olayının bugüne kadar yayınlanmamış, belki de unutulmuş bir safhasını açıklayacağım. Bunu açıklamış olmak, o devrimin bütün safhalarını adım adım takip etmiş bir vatandaş sıfatıyla benim hem vatani, hem de vicdani borcumdur. Mesele şudur:

Büyük Taarruz henüz başlamıştı. Bir gün Gazi:

— *Bütün hocalar ve kumandanlar toplansın.*

Diye emir buyurdular. Çadırında toplandık. Hepimize tek tek iltifat ettiler. Sonra şu soruyu sordular:

¹⁴⁹ AKYOL, *Ama Hangi Atatürk*, s.142.

— *Din için yol bir midir, yoksa farklı farklı mıdır?*

Sustuk ve bakiştık. Gazi, hepimizden birer birer cevap istedi. Hepimiz:

— *Elbette birdir.*

Dedik. Gülümsediler:

— *Öyle olması gerekir, fakat öyle değildir. Bakınız İstanbul Hükümeti beni idama mahkûm etti ve orada bulunan dinin ve büyük temsilcisi de bunu onayladı. Burada da dinimizin en büyük mümessili İstanbul hükümetinin verdiği ve Şeyhülislâmın onayladığı fetvayı onaylamıyor. O halde din için yol bir değildir.*

Hepimiz susmuştuk. Gazi bizi bir daha süzdü, sonra:

— *Din ile dünya işlerini birbirinden ayırmak gerekir.*

Buyurdu. Toplantı bitmişti. Hepimiz ayrıldık¹⁵⁰ Bu anının doğruluğu ya da yanlışlığından daha çok niteliği, yukarıdaki düşüncemizi desteklemektedir.

¹⁵⁰ Borak, *Atatürk ve Din*, ss.99-100.

3. BÖLÜM

TBMM'NİN AÇILIŞI VE DİNİ KURUMLARLA İLGİLİ UYGULAMALAR

I. TBMM'NİN AÇILMASI

Mustafa Kemal'in 21 Nisan 1920 tarihli Kolordulara (K.O. 14 Komutan Vekilliğine)Tümen 61 Komutanlığına, Refet Beyefendiye, Bütün illere, Bağımsız Sancaklara, Hakları Savunma Merkez Kurullarına ve Belediye Başkanlıklarına gönderdiği genelge Mustafa Kemal'in bu dönemdeki dinî uygulamalarının belki de özeti ve en güzel örneği niteliğindedir:

1- Yüce Allah'ın yardımıyla Nisanın 23 üncü Cuma günü, Cuma namazından sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.

2- Vatanın bağımsızlığı, yüce halifelik ve padişahlığın kurtarılması gibi en önemli ve ölüm kalımla ilgili görevleri yapacak olan bu Büyük Millet Meclisinin açılış gününü Cumaya rastlatmakla o günün kutsallığından yararlanacak ve bütün sayın meb'us hazretleri ile kutsal Hacıbayram Veli camiinde Cuma namazı kılınarak Kur'an'ın ve namazın nurlarından ışık alınacaktır. Namazdan sonra Peygamberimizin kutlu sakalı ve kutsal sancak alınarak özel toplantı yerine gidilecektir. Özel yere (Meclis'e) girmeden bir dua okunacak kurbanlar kesilecektir. Bu törende kutsal camiden meclise kadar Kolordu Komutanlığınca askerî birliklerle özel düzen alınacaktır.

3- O günün kutsallığını pekiştirmek için bugündün itibaren il merkezinde Vali Beyefendi Hazretleri'nin düzenleyeceği gibi hatim indirmeye kutsal Buhari okunmayla başlanacak ve kutsal hatmin son bölümleri uğurlu olsun diye Cuma günü namazdan sonra meclis önünde okunup bitirilecektir.

4- Kutsal ve yaralı vatanımızın her köşesinde yukarıda belirtildiği gibi bugünden başlamak üzere Buharî okumaya ve kutsal hatim indirmeye başlanarak Cuma günü ezandan önce minarelerde salâvat verilecek ve hutbe okunurken halifemiz ve padişahımız efendimiz hazretlerinin kutsal yüce adı anılırken ulu padişahımızın kendisi ve ülkeler ile bütün uyruklarının bir an önce kurtulması ve mutluluğa kavuşmaları için ayrıca dua edilecek. Cuma namazı kılındıktan sonra da hatim indirilmesi tamamlanarak yüce halifeliğin ve padişahlığın ve bütün ülke bölümlerinin kurtulması amacıyla yapılan ulusal çalışmaların önemi ve kutsallığı ve her yurttaşın kendi vekillerinden oluşan bu Büyük Millet Meclisinin vereceği yurt görevlerini yapmaya zorunlu bulunduğu hakkında vaazlar okunacaktır. Daha sonra halife ve padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin kurtuluşu, esenliği ve bağımsızlığı için dua edilecektir. Bu dinsel ve yurtsal tören yapıldıktan ve camilerden çıkıldıktan sonra Osmanlı ülkelerinin her yerinde, Hükûmet konağına gelinerek Meclis'in açılışından dolayı resmî kutlamalarda bulunulacaktır. Her tarafta Cuma namazından önce uygun şekilde kutsal mevlid okunacaktır.

5- Bu bildirinین hemen yayımlanıp dağıtılması için her araca başvurulacak ve hızla en uzak köylere, en küçük askerî birliklere, memleketin bütün örgüt ve kurumlarına bildirilmesi sağlanacaktır. Ayrıca, büyük levhalar halinde her tarafa asılacak ve yapılabilen yerlerde bastırılıp çoğaltılarak para karşılığı olmadan dağıtılacaktır.

6- Tam başarı için büyük Allaha yakarılacaktır.

Temsilci Kurul adına Mustafa Kemal¹⁵¹.

¹⁵¹ Metnin orijinal hali **NUTUK**, s.288'de şu şekildedir:

“Tel: Gayet müstaceldir Ankara, 21/4/1336

Ankara'ya acele tezkere

Kolordulara (K.O. 14 Vekâletine)

Fırka 61 Kumandanlığına, Refet Beyefendiye

Bilûmum Vilâyata, Müstakil Livalara, Müdafai Hukuk Heyeti Merkeziyelerine, Belediye Riyasetlerine

1- Bimennihilkerim Nisan'ın 23 üncü Cuma günü, Cuma namazına müteakip Ankara'da Büyük Millet Meclisi küşad edilecektir.

2- Vatanın istiklâli, makamı refii hilâfet ve saltanatın istihlâsı gibi en mühim ve hayatî vezaifi ifa edecek olan bu Büyük Millet Meclisinin yevmi küşadını Cumaya tesadüf ettirmekle yevmi mezkûrun mebrukiyetinden istifade ve bilûmummeb'usini kiram hazaratı ile Hacıbayramı Veli Camii şerifinde Cuma namazı eda olunarak envarı Kur'an ve salâtın da istifaza olunacaktır. Badessalât lihye-i saadet ve sancak-ı şerîfi hamilen daire-i mahsusaya gidilecektir.

Mustafa Kemal'in 21 Nisan tarihli bu genelgesi Trablusgarp'ta, Suriye'de ve Amasya'da edildiği tecrübelerin bir sonucudur. Daha önceki bütün halkla ilişkilerinde halkın dine verdiği önemi ve dinin halk üzerindeki etkisini gören Mustafa Kemal bu genelgede akla gelecek bütün dinî olgu ve kavramlara yer vermiştir.

Nitekim Meclis'in açılışı bu genelgeye uygun bir şekilde oldukça dinî bir tören havasında gerçekleşmiştir. Bu durum Meclisin halk tarafından benimsenmesi için dinî terimlere yer verilmesini isteyen Kazım Karabekir tarafından dahi hayretle karşılanmıştır¹⁵².

Daire-i mahsusaya dahil olmazdan evvel bir dua kıraatiyle kurbanlar zeph olunacaktır. İşbu merasimde Camii şeriften bed'ile daire-i mahsusaya kadar Kolordu Kumandanlığınca kıtaatı askerîye ile tertibatı mahsusaya alınacaktır.

3- Yevmi mezkûrun teyidi kutsiyeti için bugünden itibaren merkezi vilâyette Vali Beyefendi hazretlerinin tertibi ile hatim ve buharî-i şerif tilâvetine bed'olunacak ve hatmi şerifin son akşamı teberrûken Cuma günü namazdan sonra daire-i mahsusaya önünde ikmal edilecektir.

4- Mukaddes ve mecruh vatanımızın her köşesinde aynı suretle bugünden itibaren buharî ve hatematî şerife kıraatine şuru edilerek Cuma günü ezandan evvel minarelerde salâvatı şerife okunacak ve esnayı hutbede hilâfet maabımız, padişahımız, efendimiz hazretlerinin nami-i humayunu zikredilirken zatı şevketsimatı padişahîlerinin ve memalik-i şahaneleri ile bilûmum tebaai mülûkânelerinin bir an evvel naili halâs ve saadet olmaları duası ilâveten tezkâr olunacak ve Cuma namazının edasından sonra da ikmalî hatmedilerek makamı muallâyî hilâfet ve saltanatın ve bilcümle aksamı vatanın halâsı maksadile vukubulan mesai millîyenin ehemmiyet ve kutsiyeti ve her ferdi milletin kendi vekillerinden mürekkep olan bu Büyük Millet Meclisinin tevdi eyliyeceği vazaiî vatanîyeyi ifaya mecburiyeti hakkında mev'izeler irat olunacaktır. Bâdehu halife ve padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin halâsı, selâmeti ve istiklâlî için dua edilecektir. Bu merasimi dinîye ve vatanîyenin ifasından ve camilerden çıkıldıktan sonra bilâdı Osmanîyenin her tarafında, makamı hükûmete gelinerek Meclisin küşadından dolayı resmen tebrikât icra edilecektir. Her tarafta Cuma namazından evvel münasip surette mevlidi şerif okunacaktır.

5- İşbu tebliğin hemen neşrû tamimi için her vasıtaya müracaat olunacak ve serian en ücra köylere, en küçük kıtaatı askerîyeye, memleketin bilûmum teşkilât ve müessesatına iblağı temin edilecektir. Ayrıca, büyük levhalar halinde her tarafa talik ve mümkün olan mahallerde tab ve teksir ve meccanen tevzi edilecektir.

6- Cenabı haktan muvafaakiyeti kâmile tazarru olunur.

Heyeti Temsilîye namına Mustafa Kemal.

¹⁵² Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s.139. (Taha Akyol belirtilen sayfada Kazım Karabekir'in "Tarihimizde bu kadar koyu bir taassuplu dinî merasimle hiçbir meclis açılmamıştır. Fetvaları takip eden bu muazzam törenler... Acaba yer yer başlayan ayaklanmalara karşı bir sigorta mı olacağı düşünüldü? Ne olursa olsun inançla taassubu Milli Meclisin başlangıcı gününden ayırmak daha ihtiyatlı olurdu. Yani ne Cuma gününü sevmeye ne de bu kadar velveleye lüzum yoktu. Güzel bir dua daha iyi tesir yapardı. Gösterilen bu tassubun devamı mümkün olamayacağından, aksi tesiri daha tehlikeli olabilir. Milli Meclis 23 Nisan Cuma günü pek dindarâne bir merasimle açılıyor" yazdığını belirterek kendi düşüncesini "Gerçekten hiçbir Osmanlı Meclisi bu kadar yoğun bir dinî tören, hatta dinî gösteri ile açılmamıştır. Bunun "göstermek" için yapıldığı bellidir. Politika bakımından, İslâm'a ve Hilafet kurumuna asırlardan beri sadakat gösteren, daha bir yıl öncesine kadar halifenin sancağı altında savaşan halkı, kurumları, hatta orduyu Milli Mücadele'ye bağlamak, Damat Ferid

Şevket Süreyya Aydemir bu açılışı “Güneşli bir gündü. Bir öğle zamanıdır. Hacı Bayram Camiinde Cuma namazı kılınır. Dualar okunduktan sonra camiin dışında bir alay düzenlenir. Alayın önünde Hacı Bayram Camiinin, üzerinde kutsal ayetler yazılı koyu renkli sancağı taşınır. Sancağın ardında, heybetli bize zat olan Sinop Mebusu Hoca Abdurrahman Efendi, başının üzerinde eşil örtülü bir rahleyle yürür. Rahlenin üzerinde Kur’an-ı Lihye-i Sadet (Peygamberin sakalından tel) vardır. İki tarafta bir manga kadar asker yer almıştır.

Ulema, şeyhler, sarıklı, kalpaklı, fesli mebuslar, ileri gelen idare adamlarıyla yüksek rütbeli askerler, Hacı Bayram Camiin-Meclisinin açılacağı binaya doğru ilerler. Meclisin önüne gelince üç kurban daha kesilmiştir¹⁵³” şeklinde anlatmıştır.

Meclisin açılmasından sonra Meclis Başkanlığı’na seçilen Mustafa Kemal, 24 Nisan 1920 tarihli bir önerge vermiştir. Bu önergenin 6. Maddesinde “Padişah ve Halife baskı ve zorlamadan kurtulduğu zaman meclisin düzenleyeceği kanuni esaslar dairesinde vaziyetini alır¹⁵⁴” denilmiştir. Buna göre Mustafa Kemal, meclisin saltanatın ve hilafetin üzerinde bir güç olduğunu meclise kabul ettirmiştir.

Aynı tarihte, hükümet teşkilatı hakkında yaptığı konuşmada “Biz ittifak-ı cumhura her kuvvetten ziyade salahiyet bahşeden İslâmiyet esasatını nazar-ı dikkate alarak Meclis’i alinizin kaffe-i umuru millette doğrudan doğruya vaz-ı ülyed tanımak taraftarıyız¹⁵⁵” diyerek İslâm’ı referans göstererek Meclis’in önemini vurgulamıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 9 Mayıs 1920 tarihinde “Büyük Millet Meclisi’nin Bütün İslâm Âlemi’ne Beyannamesi’nde” : “Güney çöllерinin bir köşesinde aran seslerini dinleye dinleye yatan şanlı Peygamber’in ruhlarını ruhlarımızla birleştirdiği İslâm kardeşlerimiz, din-i mübînin son askerleri, kuşatılmış bir kale içinden size hitap ediyor...”

Şam’ın, Kurtuba’nın, Kahire’nin, Bağdat’ın düşmesinden sonra İslâm’ın son Hilafet merkezi İstanbul’da düşman silahlarının gölgesi altına düştü...

hükümetinin yayınlattığı Şeyhülislâm fetvalarına, böyle gösterişli bir İslâmi açılışla karşılık vermek... Dış politika bakımından, İslâm dünyasının desteğini almak; Özellikle İngiltere için çok hassas bir mesele olan Hindistan’daki ayaklanmayı İslâmi duygularla Milli Hareket’e destek haline getirmek...” şeklinde açıklamaktadır.

¹⁵³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, II. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.259.

¹⁵⁴ Turan, *Siyasi ve Hukuki Açından Milli Mücadele*, s.72.

¹⁵⁵ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997, s.61.

Anadolu direnişini kırmak için kendi hükümetimizi kendi milletimiz aleyhine musallat etmek, fetva makamını (şeyhülislâmlığı), İslâm'ın şerefi için kanını akıtan mücahitler aleyhine kullanmak gibi şeytanca bir fikri tatbik sahasına koydular...

Sizi hakikatten haberdar etmek istedik. Zira öğrendik ki, Mısır'da ve Hind'de olduğu gibi İslâm'ın başını İslâm'ın eliyle ezenler, bizi Halife'ye isyan etmiş ve günahkâr bir zümre olarak tanıtmak istiyorlar.

Bu şer'i sesi siz de işitin... Milletimize, onun istiklâl davasına, manevi teyit ve yardımlarınızı bir saniye eksik etmeyin. Tâ ki, İslâm'ın tam bir tutulmaya giden güneşi büsbütün kararmasın, tekrar İslâm âleminin üstünde ışıdamaya başlasın.

Selam ve hidayet her zaman din kardeşlerimizin üstüne olsun¹⁵⁶” denilmiştir. Görüldüğü gibi beyanname ile öncelikle İslâm kardeşliği hatırlatılarak yardım talebinde bulunulmuş daha sonra İstanbul Hükümeti'nin yayınlattığı fetvanın etkileri kırılmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde karşımıza tekrar Şeyh Sunusi çıkmaktadır. Şeyh Sunusi, 15 Kasım 1920 tarihinde Ankara'ya TBMM'nin konuğu olarak gelmiş, 25 Kasım'da da Meclis tarafından onuruna bir yemek düzenlenmiştir. Mustafa Kemal, Şeyh Sunusi ve ailesi hakkında bir konuşma yapmıştır. Mustafa Kemal, Şeyh Sunusi'nin atalarının 1830 yılında Fransızlar'ın Cezayir'i, 1911 yılında İtalyanlar'ın Trablusgarp'ı işgaline örgütlü biçimde karşı koyduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal, Şeyh Sunusi ile ilgili konuşmasına şöyle devam etmiştir:

"Fakat bütün bu uyanıklık halinde bulunan insanlar başlarında bulunacak, ulviyet ve faziletleriyle yücelmiş simaların aydınlatılmasına muhtaçtır. İşte Şeyh Sunusi Hazretleri o yüksek ve kutsi simaların birincilerindedir. Bununla birlikte bundan sonra kendilerinin yapacakları hizmet, şimdiye kadar olan hizmetlerinin değerini arttıracaktır. Ve bu sayede Türkiye Devleti'nin, bütün İslâm dünyasının dayanak noktası olan Türkiye Devleti'nin de sağlamaştırılmasına yardım etmiş olacaklardır". Nitekim Şeyh Sunusi, bu amaçla TBMM adına Türkiye'nin güney bölgelerinde ve Irak'ta İngiltere'ye karşı çeşitli görevlerde bulunmuştur¹⁵⁷. Örneğin Bütün dünya Müslümanlarının birleşmesini, ortak maksat doğrultusunda

¹⁵⁶ Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, ss.174-175.

¹⁵⁷ Mustafa Oral, ‘‘Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hilafet ve Saltanat Sorunu’’, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, V. Cilt, Sayı, 18, s.163.

çalışılmasını sağlamak amacıyla Şey Sunusi başkanlığında Mustafa Kemal'in de isteğiyle, Sivas'ta İttihad-ı İslâm Konferansı gerçekleştirilmiştir¹⁵⁸.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasası olarak kabul edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda devletin dinî ile ilgili bir ifade yer almamaktadır. Kanunun ilk maddesi "*Hâkimiyet bilâkaydû şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*" şeklindedir. Ancak bu devletin laik olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü aynı kanunun 7. Maddesi "*Ahkâmı şer'iyenin tenfizi, umum kavaninin vaz'ı, tadili, feshi ve muahede ve sulh akti ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisine aittir. Kavanin ve nizamat tanziminde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacatı zamana evfak ahkamı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelât esas ittihaz kılınır. Heyet-i Vekile'nin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir*¹⁵⁹" şeklindedir. Buna göre "ahkam-ı şeriye" yani İslâm hukuk kuralları hala geçerlidir.

Türkiye'nin laik bir devlet olmasını sağlayan yasalardan biri de Tevhid-i Tedrisat Kanunudur. Bu kanundan yıllar önce 16 Temmuz 1921 tarihinde yapılan Maarif Kongresi'nde Mustafa Kemal;

"Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin gerileme tarihinde en önemli bir amil olduğu kanaatindeyim... Terbiyedir ki, bir milleti ya hür, müstakil, şanlı, âli bir heyeti içtimaiye halinde yaşatır veya bir milleti esaret ve sefaletle terk eder. Efendiler, yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize görecekları tahsilin sınırı ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye'nin istiklâlîne kendi benliğine, milli geleneklerine düşman olan bütün unsurlarla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir. Dünyadaki milletlerarası duruma göre, böyle bir savaşın gerektirdiği terbiye unsurları ile donanmış olmayan fertler ve bu mahiyette fertlerden toplanmış cemiyetlere hayat ve istiklâl yoktur... Silahla olduğu gibi dimağı ile de mücadele mecburiyetinde olan milletimizin birincisinde gösterdiği kudreti, ikincisinde de göstereceğine asla şüphem yoktur. Milletimizin saf karakteri kabiliyetlerle doludur. Ancak, bu tabii kabiliyeti bilecek usullerle donanmış

¹⁵⁸ Kadir Özköse, Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Katılışı ve Mustafa Kemal'i Desteklemesi, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V. Cilt, Sayı, 2, 2001, s.20.

¹⁵⁹ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s.100.

vatandaşlar lâzımdır” demiştir. Bu ifadelerde kastedilen Osmanlı Devleti’nin eğitim sistemi olduğu açıktır. Osmanlı eğitim sistemi dinî devlet anlayışına uygun olarak düzenlenmiştir. Bu sistemin Mustafa Kemal’in kurmayı düşündüğü milli devletin amaçlarından uzak olduğu kesindir¹⁶⁰.

1 Mart 1922 tarihli meclis açılış konuşmasında “... bizim uygulamak zorunda olduğumuz eğitim politikamızın ana hatları şöyle olmalıdır: *Demiştim ki, bu ülkenin gerçek sahibi ve sosyal yapımızın gerçek unsuru köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bu güne kadar eğitim nurundan yoksun bırakılmıştır. Bundan dolayı, bizim uygulayacağımız eğitim politikasının temeli ilk önce var olan cehaleti yok etmektir. Ayrıntıya girmekten çekinerek bu düşüncemi birkaç kelime ile açıklamak için diyebilirim ki, genel olarak bütün köylüye okumak, yazmak ve vatanını, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafya, tarih, din ve ahlâk ile ilgili bilgiler vermek ve dört işlemi öğretmek eğitim programımızın ilk amacıdır*¹⁶¹” diyerek eğitim sistemi içerisinde dine de yer verileceğini belirtmiştir.

Mustafa Kemal, 1 Mart 1923 tarihli meclis açılış konuşmasında “*Efendiler, Şer'îye Vekâleti, geçen sene zarfında birisi Şûrayı Üfta, diğeri de Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye namıyla iki heyet vücuda getirmiştir. Usul ve adatın tegayyür ve tebeddülü ile vuku bulan hâdisatın, nâsin ihtiyacım nazari dikkate almak suretiyle hallini temin etmek, Şûra-yı Üftanın bilcümle mesaisini istinat ettireceği esas olmalıdır. Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyetinin vezaiî meyanında hikmet-i islâmiyeyi garp nazariyatı ilmiye ve felsefeleriyle mukayese ve akvam-ı islâmiyenin itikadı, ilmî, içtimai, ihsai ve iktisadi hayatlarına ait şununatı tetkik ve netayicini neşreylemek zikre şayan ehemmiyeti haizdir. Tetkikat için bir kütüphane tesis edildi. İstanbul'dan, Avrupa'dan ve Mısır'dan bir kısım mühim kitaplar celbolundu. Ehemmiyetli birçok kitap da Avrupa ve Mısır'a sipariş edildi. Şer'îye Vekâleti, medreselerin tevhidini ve asrî müessese haline ifrağını istihdaf eylemektedir. Vekâlet, asrî müçtehit ve müfessirlere*

¹⁶⁰ Turhan Feyzioğlu, ‘v.d.’, Atatürk Yolu, Otomarsan Kültür Yayını, İstanbul, 1981, s.92.

¹⁶¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s.245. Aynı konuşmada Mustafa Kemal “*Efendiler, İstanbul, büyük Peygamberimizin özel ilgi gösterdiği, Eba Eyyubi Ensari Halid Hazretlerinin (Eyüp Sultan hazretleri) on dört yüzyıldan beri mezarının bulunduğu ve manevi gözetimi altında tuttuğu bir şehirdir. Beş yüzyıl boyunca Türkiye'nin başkenti olmuş bir şehirdir. (Yine olacaktır sesleri) Milletimiz bu gönül alan şehirde beş yüzyıl yüce hilâfet makamını korumaktadır. İstanbul şehri, milletimizin sonsuz çalışma özverisi sonucu olarak elde edilen Allah'ın bir lüfudur. Doğrusu milletimizin maddi ve manevi varlığını yücelten anıtlar ve kuruluşlar ve medeni eserler İstanbul'da yoğunlaşmıştır*” diyerek İstanbul için manevi bir değerlendirme de yapmıştır (Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, s.252).

menşe olmak üzere bir külliye-i islâmiye vücuda getirmeğe büyük ehemmiyet atfetmektedir.

Efendiler, evlâd-ı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulûm ve fûnun vardır. Âli meslek ve ihtisas erbabının tefrik olunabileceği derecatı tahsile kadar, terbiye ve tedriste vahdet, heyeti içtimaiyemizin terakki ve taalisi nokta-i nazarından çok mühimdir. Bu sebeple Şer'îye Vekâletiyle Maarif Vekâletinin bu hususta tevhid-i fikir ve mesai eylemesi temenniye şayandır¹⁶²” diyerek hem Şeriye Vekaleti'nin faaliyetlerini övmüş hem de eğitim-öğretimde birliğe temas etmiştir.

1923 yılında yaşanan Mustafa Kemal'in dinî uygulamalarına örnek olarak gösterilebilecek en önemli olaylardan biri de “Balıkesir Hutbesi” dir.

Mustafa Kemal'in Balıkesir Hutbesi (7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir Zağnos Paşa Camii'nde yapılmıştır) şu şekildedir:

"Ey millet, Allah birdir. Şanı büyüktür. "Allah'ın selâmeti, afiyeti ve hayrı üzerinize olsun. Peygamberimiz Efendimiz, Cenâb-ı Hak tarafından insanlara hakâyik-i dinîyyeyi tebliğe me'murresûl olmuştur. Kanun-u Esâsîsi, cümlemizce malûmdur ki, Kur'an-ı Azimüşşandaki husustur. İnsanlara feyz vermiş olan dinîmiz, son dindir. Ekmel dindir. Çünkü dinîmiz akla, mantığa, hakikate tamamen tevâfuk ve tetâbuk ediyor. Eğer akla, mantığa, hakikate tevâfuk etmemiş olsaydı, bununla diğer kavânin-i tabiiyye-i ilâhiyye beyninde tezat olması icab ederdi. Çünkü bilcümle kavanin-i kevnîyenin menbai Cenab-ı Hak'tır.

Arkadaşlar! Cenab-ı Peygamber mesaisinde iki dâra, iki hâneye mâlik bulunuyordu. Biri kendi ikâmet eylediği hânesi, diğeri din işleriyle iştigal buyurduğu Allah'ın evi idi. Kendi husûsi işlerini kendi evinde görür, âmmenin, ummetin hizmetini de Allah'ın evi olan câmi-i şerîfte ru'yet eylerdi. Biz de hazret-i peygamber'in usûlune ikdida ederek, milletimize tealluk eden husus için şu Beytullah'ta toplandık. Şimdi Hazret-i Allah'ın huzurundayız. Bunu bana müyesser eden Balıkesir'in dindar ve kahraman insanlarına arz-i şükran ederim. Çok memnunum ve bu vesile ile büyük bir sevâba nâil olacağımı ümid ediyorum.

¹⁶² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, ss.317-318.

Efendiler, cämiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Her şeyden evvel itâat ve inkiyâd-i tâmmе ile ibâdet, din ve dünya için neler yapılması lâzım geldiğini düşünmek için yapılmıştır. Millet işlerinde her ferd başlı başına bir hizmet ifa etmelidir. İşte biz de burada din ve dünya için istiklâl ve istikbâlimiz için, bilhassa hâkimiyetimiz için neler düşündüğümüzü meydana koyalım. Ben yalnız kendi düşüncemi söylemek istemiyorum. Hepinizin düşüncelerini anlamak istiyorum. Amal-i milliye, irâde-i milliye yalnız bir salisin düşüncesinden değil, bil'umum efrâd-i milletin arzularının, emellerinin muhassalasından ibârettir.

Binaenaleyh benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ederim.¹⁶³

Mustafa Kemal'in Balıkesir Hutbesi O'nun din ve laiklik anlayışını çok güzel özetlediği bir konuşmadır. Bu konuşmada Mustafa Kemal İslâm dininin son din olmasını “akla, mantiğa, hakikate” uygun olması ile birlikte değerlendirmektedir. Yani İslâmın son din olma meselesini yine İslâm'ın kaynaklarından “nakil” yoluyla değil; tam bir pozitivist anlayışla “akıl ve mantıkla” açıklama yolunu seçmektedir. Yine Hz. Muhammed'in “iki eve sahip olması” örneği üzerinde durarak “laiklik” kelimesini hiç kullanmadan laikliğe vurgu yaptığı görülmektedir. “Efendiler, cämiler birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır” diyerek de o dönemde (hatta günümüzde) var olan din anlayışına bir eleştiri getirerek camilerin daha işlevsel amaçlarla birer toplanma yeri olarak kullanılması gerektiğini belirtmektedir.

¹⁶³ İsmail Yakıt, *Atatürk ve Din*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s.17. (Aynı eserin 19-20.sayfalarında Mustafa Kemal'le Fransız gazeteci Maurice Perno arasında geçen mülakatın şu şekilde olduğu belirtilmektedir: - Şu halde yeni Türkiye'nin siyasetinde dine aykırı hiçbir temayül ve mahiyet olmayacak demek?

"- Siyasetimiz dine aykırı olmak şöyle dursun, din bakımından eksik bile hissediyoruz."

- Zat-ı asilâneleri, düşündüklerini bendenize daha iyi izah buyururlar mı?

"- Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliği ile dindar olmalıdır, demek istiyorum. Dinimiz -bizzat hakikate nasıl inanıyorsam buna da öyle inanıyorum- şura muhalif, terakkiye (ilerlemeye) mâni hiçbir şey ihtiva etmiyor. Halbuki Türkiye'ye istiklâlini veren bu Asya milleti içinde daha karışık sun'î, bâtil inanışlardan ibaret bir din daha vardır. Fakat bu cahiller, bu âcizler sırası gelince aydınlanacaklardır.

Eğer ışığa yaklaşamazlarsa kendilerini mahv ve mahkûm etmişler demektir. Onları kurtaracağız.") Bu mülakat ve Balıkesir Hutbesi birlikte değerlendirildiğinde Mustafa Kemal'in halkın dinî uygulamalarının bir bölümünü batıl olarak değerlendirdiği ve değiştirilmesi gerektiği konusunda ısrarlı fikirlere sahip olduğu söylenebilir.

1 Mart 1924 tarihinde Mustafa Kemal TBMM'nin yeni toplantı yılını açarken “eğitim ve öğretim birliğinin bir an bile geciktirilmeden gerçekleştirilmesi gereken milli bir dava olduğunu belirtmiřtir¹⁶⁴.

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu şu şekildedir:

Madde 1 – Türkiye'deki bütün bilim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığına bağlıdır.

Madde 2 – şer'iyye ve Evkaf Bakanlığı veya özel vakıflar tarafından idare edilen bütün medreseler ve okullar Milli Eğitim Bakanlığına devredilmiş ve bağlanmıştır.

Madde 3 – şer'iyye ve Evkaf Bakanlığı bütçesine okullar ve medreseler için konulan ödenekler Milli Eğitim bütçesine aktarılacaktır.

Madde 4 – Milli Eğitim Bakanlığı, dinî bilgiler konusunda yüksek uzmanlar yetiştirmek üzere üniversitede bir İlahiyat Fakóltesi kuracak ve [ayrıca] imamlık ve hatiplik gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli memurların yetişmesi için de ayrı okullar açacaktır.

Madde 5 – Bu kanunun yayımı tarihinden itibaren, genel eğitim ve öğretim hizmetleri vermekte olup, şimdiye kadar Milli Savunma Bakanlığına bağlı olan askeri rüştiyeler ve idadilerle, Sağlık Bakanlığına bağlı olan Yetim Evleri, bütçeleri ve öğretim kadroları ile birlikte Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Anılan rüştiye ve idadilerde bulunan öğretim kadrolarının nereye bağlı olacakları, gelecekte ait olacakları Bakanlıklar arasında belirlenip düzenlenecek ve o zamana kadar orduya mensup olan öğretmenler bu statülerini koruyacaktır.

Madde 6 – İşbu kanun yayımı tarihinde yürürlüğe girer.

Madde 7 – İşbu kanun hükümlerini Bakanlar Kurulu yürütür.

Kanunun 2. göre daha çok dinî öğretimle bilinen medreseler kaldırılmış bunun yerine 4. Maddesiyle din eğitimi ve din adamı yetiştirilmesi Milli Eğitim Bakanlığı'nın faaliyetleri arasına girmiştir.

¹⁶⁴Turan Feyzioğlu (Koordinatör), *Atatürk Yolu*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995, s.204.

II. SALTANATIN KALDIRILMASI

Türk Kurtuluş Savaşının zaferle sonuçlanmasından sonra, bazı kişiler artık vatanın düşmandan temizlendiğini dolayısıyla saltanat makamının yine aynı şekilde muhafaza edilmesi gerektiğini düşünüyorlar. Eskiden olduğu gibi, padişahın, Türk milletinin mukadderatını hâkim olmasını istiyordu. İşte bu şekilde düşünenler, zaferden sonra Mustafa Kemal'in İzmir'de siyasi gelişmelerde bulunmasını pek olumlu karşılamamışlardı. Atatürk bu meseleyi Nutuk'ta şu şekilde açıklamaktadır:

“Efendiler, zaferi mütaakip, İzmir'de bizim siyasi temaslarımız üzerine, Ankara'da Heyet-i Vekile'nin daha doğrusu bazı vekillerin, mütelaşı bir vaziyet aldıkları hissolundu. Askeri vazifemin hitam bulmuş olduğunu, bundan sonraki siyasi işlerin İcra Vekilleri Heyetine ait olduğunu ihsas edecek tarzda, beni, Ankara ya davet ettiler. Hâlbuki ne askeri vazifem hitam bulmuştu ve nede siyasi ve diplomatik mesail ile temas ve iştikalden müstağni olabilirdim¹⁶⁵”.

Nutuk'ta açıkça belirttiği gibi, Mustafa Kemal'in vazifesi henüz sona ermemişti. Hatta asıl vazifesi şimdi başlamakta idi. Çünkü o, memleketin layık olduğu seviyeye ulaşabilmesi için Ortaçağ zihniyetin ürünü olan kurum ve kuruluşların kaldırılması, yerine “Modern Türkiye”nin temel taşları olacak yeni bir takım kuruluşların kurulması gerektiğine inanmaktaydı. İlk iş olarak da, asırlardan beri Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatını zorla ele geçirmiş olan Osmanlı oğullarının şahsi saltanatına son verecek, milli egemenlik ilkesini gerçekleştirmeyi hedeflemişti. Zaten Mustafa Kemal'in ve onun önderliğinde yapılan Milli Mücadele'nin asıl gayesi; Milli Egemenlik ilkesine dayanan, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmaktı. Fakat o, uygulamayı bir takım safhalara ayırarak, olaydan ve olayların akışından yararlanarak, milletin duygu ve düşüncelerine hazırlamak, basamak basamak ilerleyerek hedefe ulaşmak gayesini planladığından, tüm bunları milli bir sır gibi vicdanında saklamıştır.

¹⁶⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, II. Cilt, (1920-1927), İstanbul, 1972, ss.669-680.

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 30 Ekim ve 1 Kasım Görüşmeleri

Meclisin 23 Nisan 1920'den 1 Ocak 1929 tarihine kadar her üç mecliste görevlerde bulunduğunu belirten ve bu meclisleri Cumhuriyet tarihinin en ilginç ve önemli meclisleri olarak değerlendiren Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Kuva-yı Milliye Ruhunu” temsil eden ilk meclisin saltanatı kaldırarak kişi egemenliğine son verdiğini vurgularken diyor ki:

“Altı yüz elli yıllık bir saltanat gözümün önünde yıkılıp gitti. Saltanatın kaldırılması konusunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde geçen görüşmeler gerçekten ilginçti. Fakat iki yıldan fazla bir zaman önce “Men'i Müskirat” (içki yasağı) kanununun görüşmesinde olduğu gibi büyük gürültüler ve tartışmalar olmadan saltanat kaldırıldı. Meğer daha önceden Gazi Mustafa Kemal bu konudaki muhalefeti yenmiş, son Osmanlı sultanı Vahidüddin'in Ulusal Kurtuluş savaşı boyunca süren hıyaneti zaten saltanatın kaldırılmasını herkesin gözünde haklı kılacak ortamı hazırlamıştır.¹⁶⁶”

16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesinden sonra, padişahlık makamının ve Bab-ı Âli'nin eski tutum ve davranışlarından vazgeçmeyerek, Ankara'ya karşı olan hıyanet ve ihanetini daha da artırarak devam etmesi üzerine çıkarılan 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihe karıştığı ve yerine temeli milli hâkimiyet prensibine dayanan ve yeni bir Türk devletinin kurulduğu açıkça belirtilmiştir. Buna rağmen saltanatın resmen ortadan kaldırılması için taraftarlarının ve karşıtlarının da bulunduğu bu konu meclis gündemine alınarak görüşmelere başlanmıştır. 30 Ekim ve 1 Kasım 1922 günlerinde yapılan önemli oturumlardaki konuşmaların içeriğine bakıldığında; önceden saltanat taraftarı olan veya böyle görünenlerin bu düşüncelerden uzaklaştıkları rahatlıkla belirlenebilir.

30 Ekim'deki önemli oturumda söz alan Edirne Milletvekili Kazım Karabekir Paşa: *“İstiklal harbimizde düşmanlarımızın mesaisini teshil eden ve milletimize karşı her fenalığı yapmaya çekinmeyen bir güruhun bugün de şanlı sulhumuzu bozmak ve karıştırmak için aynı fenalığa karşı adını attığını görüyoruz... Bugün bu adamların*

¹⁶⁶ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Milli Mücadelede Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.280.

bizimle beraber sulh salonuna hatta kapısına kadar girmesine pek büyük şiddetle mukabele etmeliyiz...¹⁶⁷,

TBMM’nde yapılan konuşmalardan ve sunulan önergelerin tartışmalardan sonra, Meclis nihayet 1 Kasım 1922’de şahsi hâkimiyete dayalı Osmanlı Devleti’nin 16 Mart 1920 tarihinden itibaren tarihe karışmış olduğunu belirtmiş, saltanatın resmen ortadan kaldırıldığını ilan etmiştir. TBMM’nin almış olduğu iki maddelik karar gereği saltanata, yani kişi egemenliğine son vermesinden sonra, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey’in söz alarak:

‘‘Efendim, bu akşam Risaletpenah Efendimizin, veladetlerine tesadif etmekle, alem-i İslâm müşerrefdir. Aynı zamanda TBMM ki, hakiki millete istinat ediyor, onun da, bi hakkın istiklalinin te’yid edildiği gündür. Bu ikisi hürmetine bu mesud geceye te’siden bu gece ve yarının bayram kabul edilmesini ben de teklif ediyorum.¹⁶⁸

Demesi, O’nun ‘‘Saltanat makamını lağvetmek, felaket ve hüsrân-ı muciptir. Asla caiz olamaz’’ düşüncesinden; ‘‘Saltanatın kaldırılması ile bugünün bayram ilan edilmesini’’ teklif edecek kadar uzaklaşmış olduğu görülür. Çok kısa bir zaman içinde böyle ani bir değişimin meydana gelmesi mümkün değildir. Öyle ise, Rauf Bey ve onun gibi düşünenler ya eski fikirlerinde samimi değillerdir, ya da Mustafa Kemal Paşa onları ikna ederek, eski duygu ve düşüncelerinden vazgeçirmiştir.

B. Saltanatın Kaldırılmasının Gazetelerdeki Yankıları

Saltanatın kaldırılmasından birkaç gün sonra, 4 Kasım 1922’de Hüseyin Cahit, ‘‘İnkılap’’ adlı yazısında: ‘‘Hanedan-ı Saltanata karşı bu kadar hürmet besleyen bir milleti nihayet saltanatı kendi eline almaya sevk edecek derecede rencide nevmi edenler, bugünkü neticede hiç hayrete düşmemelidirler’’ derken makalesinin

¹⁶⁷ Z.C: 1/24, 30.10.1338, s.280.

¹⁶⁸ Z.C: 1/24, 1.11.1338. s. 315. Rauf Bey’den önce söz alan Burdur Mebusu İsmail Suphi Bey; yaptığı konuşmasında ‘‘saltanat-ı milliyeyi tesis eden bugünün milli olmasını teklif etmiştir.’’ (Z. C: 1/22, 1.11.1338, s.315.)

devamında yapmış olduğu açıklamalarla gerçekleri dile getirmekte ve saltanatın kaldırılmasının ne kadar yerinde bir karar olduğunu vurgulamaktaydı¹⁶⁹.

Suphi Nuri (İleri) de “İleri” gazetesinde yer alan “Bugünün İnkılabı” başlıklı yazısında, “*Altı asırlık Osmanlı İmparatorluğunu tarihe intikal ettirip yerine Türkiye Hükümetini edinmiştir. Bunun manası büyüktür. Bunun netayicini henüz anlayamıyoruz, göremiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa, artık biz kendimiz bizzat idaremizi elimize alıyoruz. Artık Saltanat-ı Milliye milli bir surette tatbik olunmaya başlıyor*¹⁷⁰”.

III. CUMHURİYET’E DOĞRU

“Türk milletinin tabiat ve şiarına en mutabık olan idare şekli Cumhuriyet idaresidir¹⁷¹”. Diyen Atatürk, mevcut yönetim şekilleri arasında Türk milletinin karakterine ve tabiatına en uygun olanının Cumhuriyet idaresi olduğunu çok önceden tespit etmişti. Fakat Atatürk, diğer tespitleri gibi, bunu da başlangıçta açığa vurup, ifade ederek; geleneklerine, düşünce kabiliyetlerine ve ruh yapılarına aykırı olan muhtemel değişmelerden ürkeceklerin ilk anda direnme güçlerini harekete geçirmek istemiyordu. Nitekim Atatürk, bu konu hakkındaki düşüncelerini Nutuk’ta şöyle ifade ediyordu;

“Milli mücadelenin muvaffakiyete iktiran ettikçe safha safha bugünkü devre kadar irade-i milliye idaresinin bütün esasat ve eşkalini tahakkuk ettirmesi tabii ve gayrikabili içtinap bir seyri tarihi idi. Bu mukadder seyri tarihiyi ananevi itiyadıyla, derhal ihtisas eden hanedanı hükümdarı, ilk andan itibaren milli mücadelenin hasm biamanı oldu. Bu mukadder seyri tarihiyi ilk anda ben de müşahede ve ihtisas ettim. Fakat nihayete kadar şamil olan bu ihtisasımızı ilk anda kâmilten izhar ve ifade etmedik. Müstakbel ihtimalat üzerine fazla beyanat, giriştiğimiz hakiki ve maddi mücadeleye, hayalat mahiyetini verebilirdi; harici tehlikenin yakın tesirâtı karşısında, müteessir olanlar arasında, ananelerine ve fikri kabiliyetlerine ve ruhi haletlerine mugayir olan muhtemel tahavvülattan ürkeceklerin ilk anda

¹⁶⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, “İnkılap”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, I. Cilt, Ankara, 1981, ss.40-41.

¹⁷⁰ Nuri Suphi (İleri), “Bugünün İnkılabı”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, ss.43- 44.

¹⁷¹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, III. (1918-1937), s.106.

mukavemetlerini tahrik edebilirdi. Muvaffakiyet için ameli ve emin yol her safhayı vakti geldikçe, tatbik etmekte. Millet inkişaf ve itilası için selamet yolu bu idi. Ben de böyle hareket ettim. Ancak bu ameli ve emin muvaffakiyet yolu, yakın refiki mesaim olarak tanınmış zevattan bazılarıyla aramızda, zaman zaman içtihadatta, muamelatta, icraatta esaslı ve tali birtakım ihtilaflar, iğbirarlar ve hatta iftirakların da sebebi ve izahı olmuştur. Milli mücadeleye beraber başlayan yolculardan bazıları, milli hayatın bugünkü Cumhuriyete ve Cumhuriyet kanunlarına kadar gelen tekamülâtında, kendi fikriyat ve ruhiyatının ihatası hududu bittikçe, bana mukavemet ve muhalefete geçmişlerdir’¹⁷².

A. Cumhuriyet’in İlanı

Çok okuyan, ancak her şeyi eleştirerek okuyan, Türk ve yabancı düşünürlerin fikirlerinden ilham almış olmakla beraber, kendisine has görüşler geliştiren ve bunları başarı ile uygulayan Atatürk, Jean Jacques Rousseau’nun ünlü Contrat Social (Toplum Sözleşmesi)’ni ve Montesquieu’nun Del’esprit de Lois (Kanunların Ruhü) adlı meşhur eserini incelemiştir. Özellikle bu eserin Cumhuriyetle ilgili bölümleri üzerinde durarak, Cumhuriyetin bir “erdem rejimi” olduğunun anlatıldığı satırların altını çizmiştir¹⁷³. Dolayısıyla Atatürk’ün Montesquieu’nun “Cumhuriyet Fazilettir” ilkesini benimseyerek, Yeni Türkiye için siyasal rejim olarak Cumhuriyete yöneleceği kesindi.

Fakat Atatürk, Cumhuriyetin ilan edilmesi için şartların olgunlaşmasını ve tamamlanmasını bekliyordu. O’nun tutumu böyleydi. Her işin yapılma zamanının gelmesini beklerdi. Önce dimağında bir düşünce belirirdi. Durmadan dinlenmeden onu ölçer, biçer, tartar olgunlaştırır, aydın ve kesin bir hedef haline getirirdi. Derhal ve bütün gücü ile o hedefe yönelirdi. Kendine olduğu kadar, topluma da zarar vermeden hedefe varmanın şartlarını olgunlaştırmaya, tamamlamaya çalışırdı. Hedefine hızla ve fakat yıkıcılıkla değil, şartları olgunlaştırarak sabır ile gider, gerekirse yıllarca beklerdi. Fakat şartların tamamlanıp olgunlaştığı anda da hedefine ulaşmak, amacını gerçekleştirmek için bir dakika bile yitirmeye razı olmaz, büyük

¹⁷² *Nutuk*, I. Cilt, ss.15-16.

¹⁷³ Turan, *age*, ss.13-14.

küçük, tehlikeli tehlikesiz hiçbir engel tanımazdı. Hedefine kendi başına değil toplumla birlikte gittiği için de toplum daima yanında olurdu¹⁷⁴.

Cumhuriyetin ilanı da böyle olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, nihayet şartların olgunlaştığına, tamamlandığına ve artık Cumhuriyetin ilan edilebileceği zamanın geldiğine karar vermiştir. Bunun içindir ki Gazi, “Neue Freie Presse” muhabirine 27 Eylül 1923’te verdiği demeçte:

*“Yeni Türkiye Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun ilk maddelerini size tekrar edeceğim. Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir. İcra kudreti, teşri’ salahiyeti milletin yegâne hakiki mümessili olan mecliste tecelli ve temerküz etmiştir. Bu iki kelimeyi bir kelimedede hülasa etmek kabildir: Cumhuriyet.”*¹⁷⁵ Derken, şeklen zaten mevcut olan Cumhuriyetin resmen ilan edilmesiyle, saltanatın kaldırılmasından sonra meydana gelen yönetim boşluğunun doldurularak, devletin gerçek adının konulacağını ve devlet başkanlığı meselesinin açıklığa kavuşturulacağını ifade etmiştir.

Mustafa Kemal’in bu demeci üzerine İstanbul gazetelerinde “Cumhuriyet şekline geçiyormuşuz” yolunda yazılar çıkmıştı. Yunus Nadi Bey, Mustafa Kemal’den esinlenerek yazdığı makalede; “Gazi Paşa, Cumhuriyet şekline intikal etmek üzere bulunuyoruz veya bulunacağız dememiş, sadece mevcut idaremizin tarzı, zaten Cumhuriyet’ten başka bir şey değildi. Binaenaleyh, Türkiye’de Cumhuriyet namına ilan edilecek yeni bir şey yoktur” diyordu.

Bu sırada meclis üyelerinden oluşan encümen yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu hazırlamaya başlamıştı. Çalışmalar devam ederken memlekette Cumhuriyet tarafları olmayanlar ortaya çıkmıştı. Bunlar, Halife Abdülmecid Efendi’nin temiz kalmış kişiliğinden faydalanarak meşruti hükümdarlığa kadar dönmeyi göze almışlardı. Bu gibiler gizli olarak çalışmışlardı. Vatana İhanet Kanunu’ndan korkarak meydana çıkmaktan çekinmişlerdi. Cumhuriyet taraftarları arasında da Mustafa Kemal’e karşı halifeyi rakip görmek isteyenler bulunuyordu. Cumhuriyetçiler arasında bu yüzden anlaşmazlıklar çıkmamış değildi. Bu karışık durum üzerine Mustafa Kemal, normal şekilde Cumhuriyetin ilanı meselesini bir

¹⁷⁴ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti (1923)*, Ankara, 1971, ss. 303-304.

¹⁷⁵ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, III. Cilt, s.86.

tarafa bırakarak, bunun bir oldu bitti şeklinde meclis gündemine getirilmesinden yana oldu¹⁷⁶”.

Bu sırada Cumhuriyetin ilanı için iyi bir fırsat doğmuştu. Fethi (Okyar) Bey’in başkanlığındaki vekiller heyeti yıpranmıştı. Ve zorlukların yenildiği bu dönemde, vekil olmak, hükümete girmek isteyenler vardı. Bu durum hedefine ulaşmak için sabırla bekleyen Mustafa Kemal’e iyi bir fırsat vermişti. 26 Ekim gecesi durum son şeklini aldı. Boşalan Meclis İkinci Başkanlığı için o günkü Halk Fırkası toplantısında yapılan seçimde hükümetin adayı olan eski Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey kazanamamış, yerine Grup İdare Heyeti’nin adayı Rauf Bey seçilmişti. Dâhiliye Vekâletine aday gösterilen Kütahya Mebusu Ferit Bey’in yerine de Erzincan Mebusu Sabit Bey kazanmıştı.

Bu durum karşısında Başvekil Fethi Bey arkadaşlarını toplamış, istifasını vermiş ve bunda ısrar etmişti. Kuvvetli bir kabine oluşturulması girişimleri sonuçsuz kaldığından 28-29 gecesi Çankaya’da bir toplantı yapıldı. Ertesi gün, kesin olarak Cumhuriyetin ilanına ve kabine buhranının çözüme kavuşturulmasına karar verildi. 29 Ekim’de, encümen tarafından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda yapılan değişikliklerin meclis tarafından kabulü üzerine Cumhuriyet ilan edildi. Cumhurbaşkanlığına oybirliği ile Mustafa Kemal seçildi.

B. Yeni Türk Devleti’nin Yönetim Biçimi “Cumhuriyet” Oluyor

Cumhuriyet resmen ilan edilmiş ve Yeni Türk Devleti’nin yönetim biçimi Cumhuriyet olmuştu. Fakat aslında tartışılması bile gereksiz bir soru zihinleri meşgul etmekteydi. Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde tartışılan konu; Cumhuriyetin Büyük Millet Meclisi hâkimiyeti bilfiil eline aldığı zamandan itibaren mi, yoksa Cumhuriyetin resmen ilan edildiği tarihten itibaren mi başladığı meselesiydi. Konu hakkında, “İnkılaplar Muvacehesinde Türk İnkılabı” ve “Türkiye’de Demokrasi İnkılabı” adlı eserlerde şu açıklamalara yer verilmekteydi:

¹⁷⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Cilt, Temel Yayınları, s.38.

“Bu hususta Kanun-i Esasi Encümeni tarafından Cumhuriyet’in ilanı hakkında tanzim edilen esbab-ı mucibe mazbatasında sarahat vardır. Hâkimiyetin bilakaydüşart millete ait bulunması zaten Cumhuriyet demektir. B.M.M. hâkimiyeti bilfiil nefsinde tecelli ettirdiği günden itibaren Cumhuriyet mevcuttu. Vatanı istila eden düşmanla birleşen meşrutiyet idaresine karşı, milli idarenin kurulduğu zamandan itibaren Cumhuriyet idare-i teşekkül etmişti. Hâkimiyet-i milliye usulü tatbik ediliyordu. 1 Teşrin-i Sâni 338 kararı ona bir resmiyet vermekle beraber, 29 Teşrin-i evvel 339’da da Cumhuriyet ilanı milli idaremize beynelmilel ma’ruf unvanını verdi. Binaenaleyh Cumhuriyet idarenin mebd’i B.M.M’nin teşekkülü anıdır. 29 Teşrinievvel kararı ona ancak beynelmilel unvanını verdi¹⁷⁷”.

“Türkiye’de cumhuri inkılap, mütarekeden sonra müttefikler tarafından İstanbul’un işgali ve Yunanlıların da İzmir’i işgali hadise-i faciası üzerine Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa’nın riyasetinde bulunduğu Kuva-yı milliye teşkilatı ile başladı. Vakıa o zaman Cumhuriyet ismi kullanılmıyordu. Fakat hakikati halde millette mevcut olan umumi ve şuurlu hareket bilinmekteydi. Bil’ahire büyük istiklal zaferini müteakip Cumhuriyet idare bütün siyasi ve hukuki manasıyla tesis ve ilan edildi. Cumhuriyet’in ilanı demek, demokrasi prensipleri üzerine kurulmuş bir şekli siyasinin ilanı demektir¹⁷⁸”.

Gerek bu iki kitapta gerekse diğer bazı eserlerde; T.B.M.M’nin açılarak, egemenliğin kayıtsız ve şartsız Türk milletine verilmesi ile Türkiye’de Cumhuriyet yönetiminin kurulduğu belirtilmektedir. Bu görüş doğru olabilir, ancak Türkiye’de Cumhuriyet yönetiminin kurulması ve devlete gerçek adının verilmesi 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin resmen ilan edilmesiyle gerçekleşmiştir. Ve bugünkü Türk gençliği, Büyük Atatürk’ün mukaddes emaneti olan “Cumhuriyet”i bütün varlığıyla savunmaya yemin etmiş olan Türk gençliği, omuzları üstündeki yükün ne kadar ağır, fakat ne kadar şerefli olduğunu artık layıkıyla idrak etmiştir¹⁷⁹.

¹⁷⁷ A. Refik Sıdkı, *İnkılaplar Muvacehesinde Türk İnkılabı*, İstanbul, 1927, s.101.

¹⁷⁸ Mehmed Safver, *Türkiye’de Demokrasi İnkılabı*, İstanbul, 1928, ss.42-43.

¹⁷⁹ Mehmed Fuat Köprülüzade; “*Cumhuriyetimizin Yıldönümü*”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı*, I. Cilt, s.206.

IV. CUMHURİYET'İN İLANINDAN SONRA HİLAFET MESELESİ

İlk Meclis, 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesini kararlaştırdı ve seçimlerden sonra İkinci Meclis, 11 Ağustos'ta açıldı, 24 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması'nı onayladı ve 29 Ekim'de Cumhuriyeti ilan etti. Mustafa Kemal ilk Cumhurbaşkanı seçildi. Böylece halifelik makamının hiçbir siyasi yetkiye haiz olmadığı kesinlik kazanmış oldu. Bununla birlikte Cumhuriyetin ilanının yeniden bir hilafet meselesi ortaya çıkarmış olduğu da söylentiler arasındaydı¹⁸⁰. Hilafet taraftarları halifeliğin kaldırılacağı, halifenin istifa ettiği gibi haberlerle etrafı bulandırmaya başladılar, özellikle İstanbul'daki muhalif basın, konuyu istismara yönelerek, kışkırtıcı yayınlar yaptı¹⁸¹. Hint Müslürnan liderlerinden Ağa Han ile Emir Ali'nin Londra'dan Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektup, makamına ulaşmadan, önce Tanin (5 Aralık 1923), bir gün sonra da Tevhidi efkâr gazetelerinde yayımlandı. Tüm bunlar geriye dönüş kabul edilerek bir İstiklal Mahkemesi kuruldu ve gazetecileri yargılamak üzere İstanbul'a gönderildi¹⁸².

Saltanatın kaldırılarak din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması üzerine Türkiye'de bir hilafet meselesinin ortaya çıktığı daha önce belirtilmişti. Saltanatın kaldırılmasından sonra meydana gelen yönetim boşluğunun halifenin devlet başkanı olmasıyla çözümlenebileceği kanaatinde olanlar, Cumhuriyetin ilan edilerek, Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine halifeliğin kaldırılacağı konusunda endişeye düşmüşlerdi.

Cumhuriyet'in ilanının ertesi günü, İstanbul gazetelerinin yayınları ile halifelik meselesini gündeme getirmeleri tarihin garip bir cilvesidir. O gün için hilafetten yana olan Vatan, Tanin ve Tevhid-i Efkar gazeteleri, bilmeyerek ve istemeyerek halifeliğin kaldırılması zeminini hazırlamışlardı¹⁸³.

¹⁸⁰ *Nutuk*, II. Cilt, s.287.

¹⁸¹ *Nutuk*, II. Cilt, ss.828-830.

¹⁸² Akbulut, *age*, ss.71-72.

¹⁸³ Naşit Hakkı Uluğ, *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975, s.125.

V. SALTANATIN KALDIRILMASINDAN SONRA HİLAFET MESELESİ

Bilindiği gibi, saltanatın kaldırılmasından sonra, Mehmet Vahideddin, sadece halife olarak kalmış ve bu sıfatla 16/17 Kasım 1922 gecesi, bir yazı ile “İngiliz Devlet-i Fehimanesine” sığındığını bildirerek, İstanbul’dan kaçmıştı. Bu haber Ankara’ya ulaşınca, Vahideddin’in İngilizlere “Halife-i Müslimin” sıfatıyla başvurması ihtimali göz önünde bulundurulurken, halifeliği kaçırmamak düşüncesi ile Vahideddin’in ülkeyi terketmesinden sonra, Abdülmecid Efendi T.B.M.M tarafından halife seçildi. Mustafa Kemal, Vahideddin’in ülkeyi terkedişinden tam iki ay sonra, 16/17 Ocak 1923 gecesi, İstanbul gazetecileri ile yapmış olduğu “İzmit Kasrı Mülakatı”nda, hilafet makamının resmi bir durum ve mahiyeti bulunmadığına işaret ederek, diyordu ki: “Biz bu makamı muhafaza etmekle, esaret altındaki müslüman milletlerin kurtulması için bir nokta-ı rabita gösteriyoruz ve bu hususta adeta dinî yahut tarihi yahut vicdani bir vazife yapmış oluyoruz, bu makamı muhafaza etmekle¹⁸⁴”

Zamanın Başvekili Rauf Bey de iyi idare edildiği takdirde bir zaman için memlekete faydalı olabileceği düşüncesi ile hilafetin muhafazası fikrinde Mustafa Kemal ile aynı görüşü paylaştıklarını söylemektedir. Bununla birlikte halifelik hiçbir siyasi yetkisi bulunmayan manevi bir makam olarak kalacaktı. Çünkü bağımsız bir Türkiye devleti varken, egemenlik kayıtsız şartsız milletin uhdesinde bulunurken, halifeye yetkiler verilmesi düşünülemezdi. Fakat hadiseyi değişik açılardan değerlendirerek, meseleye yeni bir boyut kazandırmak isteyenler de vardı. Mustafa Kemal Paşa’nın, T.B.M.M’nin dağılarak yeni seçimlere gidilmesi konusunda kamuoyu yoklamasında bulunmak üzere Batı Anadolu gezisine çıktığı günün ertesi, 15 Ocak 1923’te Afyonkarahisar Mebusu Hoca Şükrü Efendi “Hilafet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi” adlı bir risale yayımlatarak mecliste dağıtılmasını sağladı.

Mustafa Kemal, Nutuk’ta, Hoca Şükrü Efendi ve risalesi hakkında aşağıdaki açıklamayı yapmaktadır.

“Hâkimiyet-i milliye ve makam-ı hilafetin vaz’iyetleri ve münasebetleri ne olduğu hakkında, halkın merak ve endişe etmekte hakkı vardı. Zira meclis, 1

¹⁸⁴ Dursun Ali Akbulut, Hilafetin Kaldırılması Üzerine Erzurum’dan Reisi Cumhuriyet Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Çekilen Telgraflar, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, I. Cilt, Sayı, 2, Kasım, 1988, ss.66-68.

Teşrinisani 1922 tarihli kararıyla, hâkimiyet-i şahsiyeye müstenid şekl-i hükümetin 16 Mart 1920 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe intikal eylediğini ilan ettikten sonra, birtakım Şükrü Hocalar ‘Efkâr-ı umumiye-i İslâmiye tereddüt ve istirahatata düşmüştür’ diyerek hareket ve faaliyete geçtiler. ‘Hilafet aynı hükümettir. Hilafetin hukuk ve vezaifini iptal etmek hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir’ davasını ortaya atmışlardı. Meclisin, milletin lağvettiği saltanat-ı şahsiyeyi hilafet makamında idame ve padişah yerine halife ikame etmek sevdasına düşmüşlerdi.

“Şükrü Efendi Hoca ve rüfekası ‘Halife meclisin, meclis halifenindir’ safsatısıyla millet meclisini halifenin hey’et-i meşvereti ve halifeyi meclisin dolayısıyla devletin reisi gibi göstermek ve kabul ettirmek istemişlerdir¹⁸⁵”

Yine Mustafa Kemal, 16/17 Ocak 1923’te İstanbul gazetecileri ile yapmış olduğu “İzmit Kasrı Mülakatı”nda, Hoca Şükrü Efendi ve arkadaşlarının savundukları “Halife meclisin, meclis halifenindir” safsatısına da şu şekilde cevap vermektedir;

“Dünya yüzünde müstakil ve yeni bir Türkiye devleti vardır. Ve devleti kuran milletin bir Türkiye Büyük Millet Meclisi vardır. Milletin, memleketin yegane hakiki mümessili bu meclistir. Türkiye Devleti’nin reisi de vardır. Bu şekil şer’idir. Bilhassa istiklal-i devleti en iyi muhafaza edebilecek bir şekildir. Ve bilhassa hâkimiyet-i milliyeyi tecessüm ettirebilecek bir şekildir. Türkiye Devleti başka bir makam tanımaz ve hadd-ı zatında başka bir makam yoktur. Yani makam-ı hilâfetin vaz’iyet ve mahiye-i resmîyesi yoktur¹⁸⁶. Onaltı ay boyunca sürdürülen bu resmi görüş, özünde Hoca Şükrü Efendi’nin o anki çözümünün geçici ve hilafet ile saltanatın aynı şey olduğu anlayışına hak verircesine terk etmiştir. Ancak Hoca Şükrü Efendi’nin umduğu ve beklediği gibi, eski duruma dönülmemiş, hilafet de kaldırılmıştır.

¹⁸⁵ Atatürk Mustafa Kemal, *Nutuk*, II. (1920-1927), İstanbul, 1972, ss.704-705.

¹⁸⁶ *Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, Haz: Arı İnan, Ankara, 1982, s.63.

VI. HALİFELİĞİN KALDIRILMASINA DOĞRU

3 Mart 1924 tarihinde gerçekleşen en önemli olay “Halifeliğin Kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanı’nın Türkiye Toprakları Dışına Çıkarılmasına Dair Kanun’un” kabul edilmesi olmuştur. Bilindiği üzere, Yavuz Sultan Selim’in 1517’de Mısır’ı fethi üzerine “hilafet” Osmanoğulları’nın eline geçmiş ve bu tarihten itibaren Osmanlı padişahları, halife-sultan olarak ülkeyi yönetmeye başlamışlardır. Osmanlı imparatorluğu kuvvetli olduğu dönemlerde, hilafetin manevi gücünden yararlanmak ihtiyacı duymamıştı. Ne zamanki Batı karşısında gerileme olmuş, yenilgiler üst üste gelmeye başlamış, o zaman bu “silah” kınından çıkarılmıştır. Fakat Osmanlı’nın pазusu, hilafet kılıcını sallamaya yetmemiştir. Bununla birlikte 19. yy. boyunca ve 20. yy. başlarında hilafet meselesi, uluslararası siyasette önemli bir yer tutmuştur. Müstemlekeleri arasında Müslüman topluluklar bulunan batılı emperyalist devletler, Osmanlı’ya hilafetin manevi gücünden yararlanmak imkânı vermek istememişlerdir. Ya hilafet kılıcını sallamaya çalışan bilek tutulmuş, etkisiz hale getirilmiş, ya da Osmanlı’nın iradesi dışında başka taraflara yönlendirilmiştir. Onun için Birinci Dünya Savaşı’nın başında ilan edilen cihad-ı mukaddes fetvası hiçbir zaman asıl amacına ulaşamadı. Çünkü hilafeti destekleyecek maddi güç, bu makamın arkasında yoktu, İslâm halifesi, zorda kalan Müslümanların yardımına koşacağı yerde, bizzat kendisi için onlardan yardım istiyordu. Kısacası Osmanlı, hilafeti yanlış zamanda ve yanlış şartlarda kullanmaya kalkışmıştı. Güçlü olduğu dönemde yapılması gerekeni, zayıf zamanında denemişti.

Osmanlı padişahlarının hilafet ve saltanat makamlarını uhdesinde buldurması bir zaruret olarak kabul edilmekteydi. Saltanatla Osmanlı mülkünün hâkimiyeti, hilafetle bütün Müslüman âleminin dinî liderliği temsil ediliyordu.

Hilafette, hem dinî ve hem de dünyevi önderliğin mevcut bulunduğunu herkes kabul etmekteydi. Bununla birlikte “sultan”lıktan vazgeçemeyen Osmanlı padişahları, hilafetin siyasi nüfuzunu şeklen ve hukuken kaybetmiş görünüyordular. Bu nüfuzu elde edebilmiş olsalardı hiç şüphesiz, sultan unvanını taşımalarına gerek kalmayacak, halife unvanıyla bütün İslâm âlemi üzerinde “icrayı hükümet” edeceklerdi¹⁸⁷.

¹⁸⁷ Dursun Ali Akbulut, *Saltanat, Hilafet ve Milli Hâkimiyet*, Samsun, 1994, s.18.

Bu kısa açıklamadan sonra denilebilir ki 1923, yeni Türkiye'nin gerçek kuruluş yılıdır. 30 Ocak 1923'te Rum ve Türklerin mübadelesi sayesinde aşağı yukarı % 90 Türk'ten meydana gelmiş bir milli devletin kuruluşu, Türkiye'nin hemen hemen tamamıyla "Misak-ı Milli" sınırları içinde tam özgürlüğünün, Lausanne Barış Anlaşması (24 Temmuz 1923) ile, milletler hukuku bakımından tanınması, 29 Ekim 1923 tarihli kanunla "Türk Devleti'nin hükümet şekli" olarak Cumhuriyet'in ilanı Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesiyle artık "Halifelik" tamamıyla manasız bir hale gelmişti. Bu nedenle 3 Mart 1924 tarihli, Halifeliğin ilgası hakkındaki kanunda haklı olarak bunun "Cumhuriyet'in mana ve mahiyetinde esasen mevcut bulunduğu" söylenmektedir. Böylelikle, sonunda Abdülmecid'in sarılmış olduğu o, İslâmlığa tamamıyla aykırı "manevi" halifelik heyulası tamamıyla ortadan kalkmış oluyordu. 1 Kasım 1922, daha doğrusu 20 Ocak 1921'de meydana gelmiş olan hukuki durumun, yani egemenliğin Türk milletine geçmesi üzerine Halifelik kavramının şeriat hukuku muhtevasını kaybedişinin resmen ilanıla Büyük Millet Meclisi İslâm dinsel devlet düşüncesiyle, aynı zamanda bütün şeriatla kesin olarak ilişkisini kesmiş oluyordu.

A. Halifeliğin Kaldırılması

Halifeliğin Osmanlı Devleti'ne geçişi olarak Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Ridaniye Seferi sonucunda, Kahire'de oturan son halife Mütevekkil'den hilafeti devraldığı şeklinde güçlü bir iddia bulunmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin resmi olarak hilafet iddiası 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na dayanmaktadır. Bu antlaşmada Osmanlı padişahının, Kırım Tatarlarının en üst düzeyde dinsel otoritesi olduğu ifadesi yer almıştır¹⁸⁸. Daha II. Abdülhamid döneminde İslâm Dünyası'nda etkili olabilmek amacıyla zaman zaman dile getirilmiştir. I.Dünya Savaşı'nın başında Sultan Reşat tarafından yapılan cihat çağrılarının da etkisiz olması halifeliğin etkisini tamamen kaybettiği düşüncesini doğurmuştur. Saltanat'ın kaldırılmasından sonra yaşanan bazı gelişmeler sonucunda halifeliğin de kaldırılmasına karar verilmiştir. Bu gelişmelerden bir tanesi de Afyon Mebusu İsmail Şükrü'nün Ocak 1923'te ünlü muhalif Ali Şükrü'nün matbaasında bastırıp yayınladığı Hilafet-i İslâmiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi adlı risale

¹⁸⁸ Mustafa Oral, *agm*, s158.

olmuştur. İsmail Şükrü Bey saltanatın kaldırılması hakkındaki Meclis kararının şeriata aykırı olduğunu ve bazı taraflarca ve basında telakki olunduğu gibi Halifenin güçsüz hükümete bulunmadığı gibi tezlerini savunmuştur¹⁸⁹. Mustafa Kemal ise bu risaleye ciddi eleştiriler getirmiştir. Bu konuda Mustafa Kemal “*Zannediyor musunuz ki Hintliler, Mısırlılar, Afganlılar vesaireler dinî bir alâka ile bize merbutturlar. Bilakis millî mefkûreleri ile bizi kurban etmeğe çalışıyorlar. Hint Hilâfet Komitesi vardır. Aynı meseleye dair muhaberatımız oldu. Sonra Mısırlılar vesaire ile muhaberatımız vardır. Bunların bizden rica ettikleri şey, siz çalışın da biz kurtulalım ve biz size Hilâfetten dolayı merbutuz. Efendim, Hilâfetten dolayı bana merbut olma! 70 milyonu kurtarmak için 8 milyonu da mahva teşebbüs etme! Mısır 14 milyon nüfusa mâliktir. Bizden sonra fazla nüfusludur. Kendilerini kurtarmaya çalışsınlar. Kendinizi kurtarın! Efendiler! Hilafet milliyetimize bir baş belasıdır. Osmanlı Padişahlığı Hilâfeti almadan evvel Osmanlı devrinin en parlak safhasını yapmıştır. Fakat bu Hilâfet mevki’ini aldıktan birkaç sene sonra sukuta başlamıştır¹⁹⁰” demiştir. Görüldüğü gibi Mustafa Kemal’in halifelik konusundaki görüşleri Milli Mücadele dönemindeki görüşleriyle zıt bir hale gelmiştir.*

3 Mart 1924 tarihinde başta Urfa Mebusu Şeyh Saffet olmak üzere 53 milletvekilinin önergesi ile Halifelik kaldırılmıştır¹⁹¹.

1924 yılı Türkiye Cumhuriyeti’nde laiklik alanında bir çok uygulamanın da hızla yapıldığı bir yıl olmuştur. Kesin olan şudur ki bu dönemde yapılan bütün yenilikler gibi din alanında yapılan bütün yenilik ve uygulamalar da Mustafa

¹⁸⁹ İsmail Şükrü, *Hilafet-i İslâmiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Bedir Yayınları, İstanbul, 1993, s.35-63.

¹⁹⁰ Akyol, *Atatürk’ün İhtilal Hukuku*, s.369-370.

¹⁹¹ Reşat Genç, *Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005, s.31. (Bu kanuna dair önerge metni şu şekildedir:

“Yüksek Başkanlığa

Türkiye Cumhuriyeti içerisinde halifelik makamının bulunması Türkiye’yi dış ve iç politikasında iki başlı olmaktan kurtaramadı. Bağımsızlığında ve millî hayatında ortaklık kabul etmeyen Türkiye’nin, görünüşte bile olsa, dolaylı bile olsa ikiliğe tahammülü yoktur. Yüzyıllardan beri Türk milletinin felâket sebebi (olan) ve sonsuza kadar da fiilen ve hukuken bir Türk İmparatorluğunun çöküş aracı olan hanedanın, halifelik kisvesi altında Türkiye’nin varlığını da etkileyecek bir tehlike olacağı, büyük sıkıntılarla edinilmiş deneyimlerle kesinkes belli olmuştur. Bu hanedanın, Türk milleti ile bağlantılı olan her durumu ve kuvveti, millî varlığımız için tehlikenin ta kendisidir. Esasen halifelik, ilk İslâm devletlerinde “hükümet” anlamında ve vazifesinde ortaya çıkmış olduğundan; gerek dünya ile gerekse dinle ilgili olsun, kendisine verilmiş olan bütün görevleri yerine getirmekle yükümlü olan bugünkü İslâm hükümetleri yanında ayrıca bir halifeliğin bulunmasının sebebi yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk milleti, korku ve endişeden uzak olmak için, gerçeğe uymaktan başka bir biçimde hareket edemez. Birike gelen karışıklıkların açık ve kesin bir biçimde çözümlenmesi için aşağıdaki maddelerin bugün hemen ve ivedilikle görüşülerek kanunlaşmasını teklif ederiz.”)

Kemal'in eseridir.1924 yılında yapılan din alanında ya da dine yönelik yapılan uygulamalardan bazıları şunlardır:

TBMM, Cuma gününü “Resmi Hafta Tatili” olarak kabul etmiştir.

Şer’i Mahkemeler kaldırılmıştır.

Daru’l-Hilafeti’l-Âliye ve Medresetü’l-Mütehassisin kapatılmış,. İstanbul’da Dârû’l-Fünûn’a bağlı bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır.

29 yerde ilk İmam ve Hatip Mektepleri açılmış, Liselerin programlarındaki din dersleri çıkarılmıştır¹⁹².

20 Nisan 1924 tarihine gelindiğinde yeni anayasa kabul edilmiştir. Bu anayasanın konumuz açısından önemli olan maddesi 2. Maddedir. 2. Madde: “Türkiye Devletinin dîni, Dîn-i İslâmdır; resmî dili Türkçe’dir, makarrı Ankara şehridir¹⁹³” şeklindedir. Bu maddede yer alan devletin dinî ibaresi ile halifeliğin Mart ayında kaldırılmış olması birlikte değerlendirildiğinde halifeliğin kaldırılmasının laiklikten daha çok yönetim hakkının şahıs olarak “halife” adındaki bir kişi ile paylaşılmak istenilmemesiyle ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü halifeliğin kaldırılmasının pratik karşılığı bulunmakla birlikte anayasada devletin dinînin İslâm olduğunun belirtilmesinin sembolik bir karşılığı bulunmaktadır.

B. Halifeliğin Kaldırılmasından Sonra

Halifeliğin kaldırılmasından sonra, hilafet meselesine daha gerçekçi bir gözle bakılmıştır. Bu makamın kaldırılmasından önce söylenmesine dahi cesaret edilemeyen düşünceler, hilafetin tarihe karışması üzerine açıkça ifade edilmiş ve konu ile ilgili kitaplar, broşürler, makaleler kaleme alınmıştır. Nitekim “İnkılaplar Muvacehesinde Türk İnkılabı” adlı kitabın yazarı Refik Sıdkı: Cumhuriyet’i kurmakla; inkılabın en büyük evresi tamamlanmıştı. Fakat bunu izleyecek diğer büyük inkılabın da gerçekleşmesi gerekiyordu. İkinci büyük inkılap, hilafetin

¹⁹² Medine Sevim, Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, Sayı 2, 2007, s.64.

¹⁹³ 11 Nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı Kanunla “MADDE 2.- Türkiye Devleti’nin resmî dili Türkçe’dir; makarrı Ankara şehridir” şekilde değiştirilmiştir:

kaldırılması ile meydana gelmiştir. Tarihe karışan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gereksiz ve faydasız kurumunu daha fazla yaşatamazdık diyerek, hilafetin İslâmiyet'le bir ilgisinin bulunmadığını ve bu kuruluşun padişahın “ülûhiyet-i cismanisiyle” birleşmesi ile milletin ilerlemesine engel olduğunu belirtmektedir. Yazar, bu halifeler millete birçok fenalıklar yaptıktan sonra bile bunları yine başımızda bir “heyula” gibi bulundurmamak milli haysiyetimizi incittiği kadar da bize fenalıklar getirmeyecek miydi? Sorusunu yönelttikten sonra, Türk milletinin ilerlemesine İslâmiyet'in değil, gerekliliğine körü körüne inandığımız yalancı hilafet kurumunun engel olduğunu yazmaktadır¹⁹⁴.

Habil Âdem de “Mustafa Kemallerin Kitabı” adlı eserinde; “Bizim neslin Avrupa zihniyetinin üstünlüğünü kabul eylemesi ve bu zihniyetle ‘Zıll-ullah fi'l alem’ memleketindeki fecayi’yi tedkik etmesi neticesindedir ki hakikatin şekli göründü, zıll-ullah fi'l alemin de Mekke'nin eski putları, Hindistan'ın Buda, Brahma putları gibi camid, hiçbir şeye kadir olmayan bir put olduğu anlaşıldı. Hz. Muhammed Mekke'deki büyük küçük putları kırdığı gibi biz de bu halife putunu ve medrese, tekke, türbe ilh Putçuklarını kırdık¹⁹⁵. Diyerek, konu ile ilgili düşüncelerini açıkça ifade etmekteydi.

Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen inkılaplar arasında halifeliğin kaldırılmasının önemli bir yeri vardır. Bu hadise yurttaki olduğu gibi, dış dünyada da geniş yankılar uyandırmıştır. Bu ilgi sömürgeci devletlerin egemenlikleri altında yaşamakta olan Müslüman milletlerin durumundan kaynaklanmaktaydı. İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya gibi zamanın sömürge imparatorluklarının, gerek devlet adamlarının beyanatlarından gerekse basın organlarında yer alan haber ve yorumlardan konuya ne kadar değer verdikleri anlaşılmaktadır.

Yurttaki ise yüksek düzeyde aydınlar arasında, özellikle Cumhuriyet'in ilanından sonra hilafet makamının mevcut durumu ve geleceği hakkında lehte ve aleyhte birtakım değerlendirmeler yapılmıştır. Bunun yanında ayrıca, genç Cumhuriyet'in esasını oluşturan ve tamamen Müslüman olan Türk halkının, asırlardan beri manevi bağlarla bağlı olduğu hilafet makamının ilgasına karşı ilgisiz

¹⁹⁴ A. Refik Sıdkı, *age*, ss.105-111.

¹⁹⁵ Habil Âdem, *Mustafa Kemallerin Kitabı*, Der: Ali Cin, Haluk KorteI, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.35.

kalmış olduğu da söylenemez. Bu sessiz çoğunluğun duygu ve düşüncelerini bilmek, yeni devletin “milli egemenlik” prensibinin anlaşılmasında birinci derecede önem taşır. Türk halkı, hilafetin kaldırılması üzerine vilayet ve kazalardan, Ankara’ya, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine çekmiş olduğu telgraflarla bu duygu ve düşüncelerini açıkça ortaya koymuştur.

Hilafetin kaldırılmasının Türk halkı tarafından olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Ankara’ya çekilen telgraflar bunu göstermektedir. Söz konusu telgraflar, doğrudan Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine çekilmiştir. Bunun yanında ayrıca TBMM Zabıtları tedkik edilecek olursa, Meclis’in ikinci dönem birleşimlerinde de aynı türden telgrafların gündeme getirildiği ve bunlara münasip cevapların yazılmasının kararlaştırıldığı görülür. Konya’da Hz Mevlana dergahı ca-nisinin Adana’da Türk Ocağı Reisi’ne, Çankırı Belediye Reisi’nden Trabzon Halk Fırkası İdare Heyeti’ne kadar her şahıs ve kuruluşun hilafetin kaldırılmasından dolayı kutlamaları içeren telgraflar alınmıştır¹⁹⁶.

3 Mart 1924’te “Halifeliğin Kaldırılması” ile siyasal alanda yapılan inkılaplar tamamlanmıştı. Şimdi de, Atatürk’ün önderliğinde büyük bir başarı ile gerçekleştirilen bu inkılapların toplum hayatına uygulanması gerekiyordu. Daha doğrusu sosyal hayatı bağlayan köhnemiş kurum ve kuruluşlar, eski düşünceler yıkılmış, toplum düzenini yürütemez bir hale gelmiş olan çürümüş bağlar kırılmış ve Türk toplumuna yeni bir ruh ve zihniyet verilmiştir. Yeni Türk toplum hayatının temeli atılmıştı Bundan sonra gerçekleştirilecek olan inkılaplarla kurulmak istenen bu yepyeni Türk toplum hayatı daha da sağlamlaştıracaktır.

¹⁹⁶ Akbulut, *age*, ss.65-66.

SONUÇ

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1881-1924 yılları arasında yetiştiği çevre, manevi dünyası, dinle ilgili söz ve uygulamaları incelenmesi Cumhuriyet'in kuruluşunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin anayasal yapısının anlaşılmasında önemli bir yere sahiptir. Türkiye Cumhuriyeti'nin temel devlet felsefesi 1923-1938 yılları arasında oluşturulmuştur. Bu dönem Mustafa Kemal Atatürk'ün tek adam olarak bu felsefenin oluşumunu sağladığı dönemdir. Dolayısıyla Mustafa Kemal'in doğumundan cumhuriyetin ilanına kadar geçen dönem ise Onun devlet anlayışının şekillendiği ve kemale erdiği dönemdir. Onun din ile ilgili uygulamalarında dönüm noktası ise 1924 yılında Halifeliğin Kaldırılması olmuştur.

Yapılan bu çalışmada sonuç olarak, Mustafa Kemal'in din ile ilgili ilk düşünce yapısının oluşmasında annesinin dindar kişiliği ile babasının yenilikçi kişiliğinin etkisi görülmüştür. O din alanında ilk olarak annesinden etkilenmiş, ancak babasının yenilikçi kişiliğinden etkilenerek, din alanında tutucu bir kimlikten uzak durmuştur.

Mustafa Kemal'in babasının isteği ile Şemsi Efendi Okulu'na gitmesi de onun din algısı üzerinde etkili olmuştur. Çünkü geleneksel eğitimin dini bilgiler üzerine inşa edilmiş olması ve ülkenin geri kalmışlığı birlikte geleneksel eğitimin hantal yapısı karşısında Şemsi Efendi Okulu'nun modern görünümü Mustafa Kemal'in gelenek-modernite çatışmasını derinleştirmiştir. Bu okulun bazı uygulamalarının gavur işi sayılması düşünebilen bir çocuk olan Mustafa Kemal'in ilerleyen zamanda neyin gavur işi olup olmadığını tahlil etmesiyle, olayları din ve cehalet çerçevesinde tahlil etmesini sağlamıştır.

Din konusunda gayet bilgili olan Mustafa Kemal'in bu konuda çevre etkenlerinin yanı sıra; askeri eğitimi de etkili olmuştur. Harp Okulu'nda din dersleri de alan Mustafa Kemal'in dini bilgilerini kendi hayatında bir baskı unsuru olarak görmemiştir. Mustafa Kemal'in din bilgisinin gelişmesinde okuduğu kitapların da etkisi olmuştur. Özel kitaplığının tasnifinde 161 tane dinle ilgili kitabın bulunması bunu kanıtlamaktadır. Mustafa Kemal'in okuduğu kitaplar üzerinde aldığı notlar onun din ve millet kavramlarına farklı baktığını göstermiştir. Bu da Türkiye Cumhuriyeti'nin onun tarafından din temelli değil ulus temelli laik bir devlet olarak inşa edilmesini sağlamıştır.

Mustafa Kemal'in dine bakışı okuduğu batıcı düşünürlerin etkisinde gelişmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in Sofya Askeri Ataşesi gibi görevlerde bulunması ve diğer Avrupa ziyaretleri onun daha batıcı bir yaklaşım sergilemesine neden olmuştur. Tabii olarak batı medeniyetinin gelişmesinde dinden kopuşun bir etkisi de söz konusudur. Bu nedenle batı medeniyetinin gelişmesinde Hristiyanlık dininin etkisi olmadığı gibi maddeten batıdan geri kalmış toplumlarda teknik gelişmenin hurafeler nedeniyle engellendiği kanısı, Mustafa Kemal'in batıcı fikirleri üzerinde etkili olmuştur. Özellikle kadın hakları konusunda Avrupa uygulamaları ile Müslüman toplumdaki uygulama farklılıkları da bu konuda Mustafa Kemal'in din uygulamalarının mevcut olandan farklı olmasına neden olmuştur.

Atatürk'ün askerlik ve siyasi hayatında din, reel bir olgu olarak yerini almıştır. Özellikle Trablusgarp Savaşı'nda ve Milli Mücadele'de halkın dini duygularına pragmatik bir yaklaşımla bakmıştır. Atatürk'ün, dini askeri mücadelenin bir aracı olarak kullanma sürecinde Trablusgarp Savaşı öğrenme; Milli Mücadele ise uygulama aşamasını oluşturmaktadır. İkinci Meşrutiyet'ten beri "Hükümet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması" düşüncesine sahip olan Atatürk sahada gerçekleştirdiği çalışmalarda doğrudan halka tesir etmek istediği zaman dine başvurmaktan geri durmamıştır.

Siyasi meselelerde din ve devlet uygulamalarını ayırmak isteyen Mustafa Kemal'in temel amacı; toplumu dinden uzaklaştırmak değil dinin iktidarın bir aracı olmasını engellemek istemesidir. Bu konuda hakkında iki ayrı fetva bulunan birisi olarak yönetime talip olmak anlamında din ve siyaset ilişkisinin tehlikesini bizzat yaşaması onun laiklik uygulamalarının kaynağıdır.

Son olarak Türk Milleti ile İslam Dini'nin liderlik konusunda en önemli ilgisi olan Halifeliğin Kaldırılması ise Türk Milleti'nin diğer Müslüman toplumların hamisi olarak onlar için her türlü fedakârlığı yapmasına rağmen bu işten sürekli zarar gören taraf olmasını engellemek amacıyla yapılmıştır. Devlet yönetimi ve askerlik konusunda bir psikolog ve sosyolog gibi tahliller yapan Atatürk'ün din uygulamaları kendi anlayışı içerisinde ulusçu bir yaklaşımla değerlendirildiğinde anlaşılır olmaktadır.

KAYNAKÇA

ADEM, Habil, **Mustafa Kemallerin Kitabı**, Der: Ali Cin, Haluk Kortel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

AKANDERE, Osman, “Milli Mücadelenin Başlarında *Mustafa* Kemal Paşada Sine-i Millet Düşünces İle Askerlikten İstifası Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 11, s.256.

AKBULUT, Dursun Ali, “Hilafetin Kaldırılması Üzerine Erzurum’dan Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Çekilen Telgraflar”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, C. I, Sayı: 2, Kasım, 1988, ss.66-68.

_____, Dursun Ali, **Saltanat, Hilafet ve Milli Hakimiyet**, Samsun, 1994.

AKÇA, Bayram, “Mustafa Kemal’in Askerlik Hayatında Çanakkale Savaşlarının Yeri”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(İLKE)**, Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, s.107.

AKÇA, Bayram, “Çanakkale Savaşlarında Mustafa Kemal’in Rolü”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt. XXI, Sayı: 2, 2006, s.3.

AKYOL, Taha, **Atatürk’ün İhtilal Hukuku**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

_____, Taha, **Ama Hangi Atatürk**, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

ARMAOĞLU, Fahir, **19.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.

ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, C. I, İstanbul, 1958.

AVŞAR, B. Zakir — Duman, Betül, “Erzurum Kongresi Açış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk’ün Siyasal İletişim Anlayışı”, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, Sayı:32, 2011, s.305.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam**, C II, 17. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993

AYDOĞAN, Erdal, “**Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal**”, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

AYSAL, Necdet, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 10 Sayı: 37, 2006, ss.22.

AYTEPE, Oğuz, “85. Yılında Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’ya Gelişi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 29, 2002, ss.33-34.

BAYRAM, Selahattin, **Osmanlı Döneminde Selanik Limanı: 1869-1912**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

BİLGİN, Beyza (1983), “Atatürk ve Din”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVI. ss.267-268.

BORAK, Sadi, **Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004.

_____, Sadi, **Bilinmeyen Yönleriyle Atatürk**, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004.

BUDAK, Mustafa, **İdealden Gerçeğe**, Küre Yayınları, İstanbul, 2002.

CEBESOY, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, Tarih Belirtilmemiş.

CEBESOY, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, C.II, Temel Yayınları, Yer Tarih Belirtilmemiş.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

ÇELİK, Kemal, “Atatürk’ün Yasallık (Meşruiyyet)Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 10 Sayı: 39, s.401.

ÇEVİK, Zeki, “**Milli Mücadele’de Müdafa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na Geçiş (1918-1923)**”, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

ÇULCU, Murat, **Hilafetin Kaldırılması Sürecinde Cumhuriyetin İlanı ve Lütfi Fikri Davası**, Cilt I, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1992.

DELİLBAŞI, Melek, “Sultan II. Murat’ın Fetihten Sonra (29 Mart 1930) Selanik’te İzlediği Politika ve Bir Hamam Kitabesi”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 14 Sayı: 25, 1981, s.361.

DEMİRKENT, Işın, **Türkler Ansiklopedisi**, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DÖNMEZ, Şerafettin, **Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı**, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 1998.

ERENDİL, Muzaffer, “Atatürk Çağdaş Eğitimden Yana”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: I, Sayı: 4, 1989, s.242.

ERENDİL, Muzaffer, **İlginç Olaylar ve Anektotlarla Atatürk**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1988.

ERİN, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

EROĞLU, Haldun, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Düşünce Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2001, ss.27-28.

ERŞAN, Mesut, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Batılılaşma Hakkındaki Düşünceleri”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 3, 2006, s.40.

ERTUNÇ, Ahmet Cemil, **Cumhuriyetin Tarihi**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2011.

FEYZİOĞLU, Turhan, (Koordinatör), **Atatürk Yolu**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1995.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları, Haz: Arı İnan, Ankara, 1982.

GENÇ, Reşat, **Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

GÜLER, Ali, **Atatürk Soyu Ailesi ve Öğrenim Hayatı**, Kara Harp Okulu Basımevi, Ankara, 1999.

GOLOĞLU, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti (1923)**, Ankara, 1971.

HURÇ, Ramazan, **“Çanakkale Savaşlarının Manevi Yönü”**, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 4, 1999, s.79.

İLERİ, Suphi Nuri, **“Bugünün İnkılabı”**, Atatürk Devri Fikir Hayatı, 6 Kasım 1922.

KAPLAN, Sefa, **“Mustafa İsmi Hiç Sevmedim”**, Hürriyet Gazetesi, 3 Kasım 2002.

KARABEKİR, Kâzım, **İstiklâl Harbimizin Esasları**, Emre Yayınları, İstanbul, 1995.

KISIKLI, Emine, **“Sivas Kongresi'nin Milli Mücadelede Kamuoyu Oluşturulması Açısından Önemi”**, **Atatürk Yolu Dergisi**, I/1, 1988, ss,32-33.

_____, Emine, **“Mustafa Kemal ve Milli Mücadele'de Türk Kamuoyunun Oluşumu”**, **Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 7, Atatürk Özel Sayısı, 2006, s.86.

KİLİ, Suna - Gözübüyük, Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

KINROSS, Lord, **Atatürk Bir Milletın Yeniden Doğuşu**, (Çev: Necdet SANDER), Altın Kitaplar, İstanbul, 2011.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuat, “Cumhuriyetimizin Yıldönümü”, **Atatürk Devri Fikir Hayatı**, C.I. s.206.

MANGO, Andrew, **Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu**, (Çev: Füsun DORUKER), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.

MERÇİL, Erdoğan, **Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarih**, Nobel Akademi Yay. 3.Basım, Ankara, 2011.

OĞUZ, Gülser, “Osmanlı Gazetesinin (1897 - 1904) Girit İsyanlarına Bakışı”, **Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)** Cilt: 7, Sayı: 2, 2006, ss.92-93.

ONAR, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II**, Kültür Bakanlığı, Ankara, (Sadeleştirmeler yazara aittir), 1995.

ORAL, Mustafa, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Yıllarında Türkiye’de Hilafet ve Saltanat Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 5 Sayı: 18, 1996, s.163.

ORHAN, Müge, **Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Trablusgarp Harbi**, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Edirne, 2010, s.17.

ÖZ, Baki, **Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1997.

ÖZDEN, Mehmet, “Atatürk Döneminde Kemalist Metinler: A'râfda Bir Kemalizm: Tekin Alp ve Kemalizm (1936)”, **Bilig**, Yaz / 2005, sayı: 34, s.74.

ÖZKÖSE, Kadir, “Seyyid Ahmed eş-Şerif'in Anadolu'daki Millî Mücadele'ye Katılışı ve Mustafa Kemal'i Desteklemesi”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2001, s.20.

SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995.

SAFVER, Mehmed , **Türkiye’de Demokrasi İnkılabı**, İstanbul, 1928.

SAKİN, Serdar, “Ulusal Bir Devlet Kurucusu Olarak Mustafa Kemal Atatürk”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 15 Yıl: 2003/2, s.193.

_____, Serdar, “Misak-ı Milli’nin Hazırlanışı ve İlanıyla İlgili Görüşler”, **Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 13 Yıl: 2002, s.330.

SARAY, Mehmet - Tuna, Ali, **Atatürk’ün İslâma Bakışı Belgeler ve Görüşler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

_____, Mehmet - Tuna, Ali, **Atatürk’ün İslâma Bakışı Belgeler Görüşler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

SAVAŞ, Mevhibe, “Mustafa Kemal, Amasya ve İki Din Adamı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Cilt: 5 Sayı: 19, 1997, s.315.

SEVİM, Medine, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi”, **Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi**, Sayı: 2, 2007, s.64.

SIDKI, A. Refik (1927), **İnkılaplar Muvacehesinde Türk İnkılabı**, İstanbul.

SPERCO, Willy, **Mustafa Kemal Atatürk**, (Çev: Zeki ÇELİKKOL), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.

ŞENER, Cemal, **Alevilik Olayı: Toplumsal Bir Başkaldırının Kısa Tarihçesi**, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal, “**Atatürk’ün Kitap Sevgisi**”, Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Atatürk Kültür ve Eğitim Semineri, 29 Kasım 1982 Kayseri, Cumhuriyetin 60. Yıl Dönümüne Armağan, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1983, s.85.

ŞÜKRÜ, İsmail, **Hilafet-i İslâmiye ve Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Bedir Yayınları, İstanbul, 1993.

TAŞ, Sait, “Atatürk’ün Düşünce Yapısına Etki Eden Unsurlar”, **SDU International Technologic Sciences**, Vol. 2, No: 2, June 2010, s.73.

TURAN, Mustafa, “Atatürk’ün Ankara’ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, Cilt: 5 Sayı: 10, 2012, s.17.

_____, Mustafa, **Siyasi ve Hukuki Açından Milli Mücadele**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

TURAN, Şerafettin, **Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar**, Düşünürler, Kitaplar, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

TURAN, Tufan — Tüylü Turan, Esin, “Libya’nın Tarihi Gelişimi İçerisinde Senusilik, Türk-Senusi ve Türkiye-Libya İlişkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 19, 2011, s.201.

TÜRKMEN, Zekeriya, **Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal Selanik’ten İstanbul’a**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.

TÜRKÖNE, Mümtaz’er, **Osmanlı Ansiklopedisi Tanzimat Fermanı ve Mehmet Sadık Rifat Paşa**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

ULUĞ, Naşit Hakkı, **Halifeliğin Sonu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, **İlk Meclis ve Milli Mücadelede Anadolu**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.

YAKIT, İsmail, **Atatürk ve Din**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

YALÇIN, E. Semih, “Müterake Döneminde Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’daki Faaliyetleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 17 Sayı: 28, s.173.

_____, Semih, TURAN, Mustafa, EKİNCİKLİ, Mustafa, AKSOY, İlhan, GEDİKLİ, Şarika, **Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, Siyasal Kitabevi, Ankara.

YALÇIN, Hüseyin Cahit (1981); “İnkılap”, Atatürk Devri Fikir Hayatı, C. I, Ankara, 2004.

YARAMIŞ, Ahmet, “Atatürk’ün Yetiştığı Mekteb-i Harbiye’nin Kuruluşu”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(3), 2006, s.191.

YAVUZ, Nuri, “**Birinci Balkan Harbi ve Selanik’in Kaybı**”, Gazi Akademik Bakış, Cilt: I, Sayı: 2, s.140, 2008.

YÜMLÜ, Murat, TOYDEMİR, Cemil Cahit, “Askeri ve Siyasi Kariyeri Üzerine Notlar”, **History Studies Volume 3/3**, 2011.

Z.C: 1/24, 30.10.1338, s.280.

Z.C: 1/22, 1.11.1338, s.315.

ZENGİN, Ahmet Yaşar, **Atatürk ve İslâmiyet**, Truva Yayınları, İstanbul, 2010.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Milli Mücadele’de İttihatçılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

